

KULTURHISTORISK INVENTERING OCH BEVARANDEPROGRAM TÖLÖ KYRKOGRÅRD

TÖLÖ FÖRSAMLING
TÖLÖ-ÄLVSÅKERS PASTORAT
GÖTEBORGS STIFT

GRANSKNINGSHANDLING

2024-01-22

Administrativa uppgifter

Uppdrag:	23072. Tölö Älvsåker kyrkogårdar
Beställare:	Tölö-Älvsåkers pastorat
Beställarens kontaktperson:	Magnus Stensson, administrativ chef
Konsult:	Restaurera Sverige AB Kirsebergsgatan 40 212 20 Malmö
Uppdragsansvarig:	Henrik Ogstedt, Restaurera Sverige AB Tel. 0728-99 40 25 E-post: henrik@restaurera.se
Medarbetare:	Maja Lofteskog, Restaurera Sverige AB Tel. 0735-11 42 52 E-post: maja@restaurera.se
Kvalitetsgranskare:	Henrik Ogstedt, Restaurera Sverige AB Tel. 0728-99 40 25 E-post: henrik@restaurera.se

Omslagsfoto: Tölö kyrka och kyrkogård, vy från sydväst.

Där inte annat anges har Restaurera Sverige AB tagit fotografierna i denna handling.

Innehåll

1	Inledning	5
1.1	Bakgrund och syfte.....	5
1.2	Material och metod	5
1.3	Uppföljning och framtida åtgärder.....	5
1.4	Lagskydd och antikvariska förutsättningar.....	6
1.5	Fastighetens läge.....	6
2	Kulturhistorisk inventering och bevarande program – metodbeskrivning	7
2.1	Kulturhistorisk inventering av kyrkogården.....	7
2.2	Kvartersinventering	7
2.3	Selektiv gravvårdsinventering	7
2.4	Vegetation.....	7
2.5	Kulturhistorisk värdering	7
2.6	Disposition av bevarandeprogram	8
3	Historik.....	9
3.1	Tölö by och socken– en historisk översikt	9
3.2	Tölö kyrka – en historisk översikt.....	14
3.3	Tölö kyrkogård – en historisk översikt.....	20
4	Beskrivning av kyrkomiljöns omgivning	35
5	Beskrivning av Tölö kyrka.....	35
6	Beskrivning av Tölö kyrkogård.....	36
6.1	Kyrkogårdens entréer och omgärdningar.....	37
6.2	Gravområden, kvartersindelning och gravvårdar	44
6.2.1	Prästkrage (kvarter 1-4)	44
6.2.2	Pion (kvarter 5-10)	47
6.2.3	Akleja (kvarter 11-14).....	51
6.2.4	Viol (kvarter 15-17)	54
6.2.5	Bergklint (kvarter 18-24)	56
6.2.6	Askgravlund (kvarter 25)	59
6.3	Planform och gångvägar.....	61
6.4	Vegetation.....	65
6.4.1	Träd	65
6.4.2	Häckar, buskar m.m.....	67
6.4.3	Blomsterplanteringar, gräs och övrigt	67
6.5	Belysning, bänkar, redskap m.m.....	68
6.6	Byggnader på kyrkogården.....	70
6.6.1	Sahlgrenska gravkoret.....	70
6.6.2	Bårhus med bisättningsrum och kapell	71

7	Kulturhistorisk karaktärisering och värdering	74
7.1	Kyrkogården som helhet	74
7.2	Gravanordningar och kvarter	75
8	Bevarandeprogram	76
8.1	Generella riktlinjer för kyrkogården som helhet	76
8.2	Generella riktlinjer för kvarter och gravvårdar	77
8.3	Kategorisering av gravvårdar	78
8.4	Särskilda riktlinjer för respektive kvarter och deras gravvårdar	78
9	Källor	80
9.1	Tryckta källor	80
9.2	Otryckta källor och arkiv	80

1 Inledning

Svenska kyrkan Tölö-Älvsåker har beslutat att låta göra kulturhistoriska kyrkogårdsinventeringar av kyrkogårdarna i Tölö respektive Älvsåker. Denna rapport innehållande kulturhistorisk dokumentation och bevarandeprogram gäller Tölö kyrkogård.

Inventeringen utfördes i juni 2023 och rapporten sammanställdes under oktober-januari. Arbetet har utförts av bebyggelseantikvarie Henrik Ogstedt och byggnadsantikvarie Maja Lofteskog. Särskilt tack till Tölö hembygdsförening som ställt upp med lokalhistorisk kunskap genom tidigare inventeringar. Rapporten finns tillgänglig i Tölö-Älvsåkers församlingsarkiv.

1.1 Bakgrund och syfte

Syftet med den kulturhistoriska dokumentationen och bevarandeprogrammet är att genom beskrivningar och fotografier dokumentera kyrkogården samt redogöra för dess historiska utveckling. Dessa uppgifter ligger sedan till grund för en kulturhistorisk bedömning och precisering av kyrkogårdens kulturhistoriska värden. Rapporten syftar således till att ge en översiktlig bild av kyrkogårdens historiska utveckling, nuvarande gestaltning och kulturhistoriska karaktär.

Rapporten är framtagen som underlag för församlingens förvaltning av kyrkogården och de kulturhistoriska värden den innehar. Rapporten föregriper inte Länsstyrelsens beslut angående kyrkogården och gravvårdar utan är ett underlag för ansökan och diskussion.

1.2 Material och metod

Den metod som använts under inventeringen baseras på Riksantikvarieämbetets riktlinjer som sammanställts i *Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser* (1985, 1990) och *Centrala gravvårdsstyrelsens föreskrifter för kyrkogårdsinventeringar* (1998).

Undersökningen har avgränsats till att behandla områdena innanför kyrkogårdens omgärdning. Kyrkogården och dess närmsta omgivning beskrivs översiktligt i avsnittet Beskrivning. Den tidsmässiga avgränsningen bakåt i tiden är satt till så långt som det finns tillgängligt arkivmaterial.

Arkiv- och litteraturstudier har genomförts för att ta fram historiska uppgifter. Ekonomiska och topografiska kartor samt äldre planer över kyrkogård samt gravkartor har studerats. Även handlingar rörande kyrkogården såsom till exempel visitationsprotokoll vid biskopsbesök, sockenstämmoprotokoll, äldre inventeringar, handlingar rörande ändringar av kyrka och kyrkogård, förordningar över gravars utformning samt fotografier har studerats. På 1870-talet ska tyvärr mycket arkivmaterial om kyrkan ha förstörts i en brand i Björkeris prästgård, där det då förvarades.

All fotografering i samband med inventeringen har skett digitalt.

Se vidare under kapitel 2. *Kulturhistorisk inventering – metodbeskrivning*.

1.3 Uppföljning och framtida åtgärder

Det är av stor betydelse ur bevarandesynpunkt att bevarandeprogrammet efterlevs. Kyrkogårdsförvaltaren har genom bevarandeprogrammet fått de kulturhistoriska värdena preciserade.

Framtida ändringar och åtgärder på kyrkogården bör noteras och dokumenteras av förvaltaren. Detta gäller vid åtgärder som har en större inverkan på kyrkogårdens gestaltning eller enskilda objekt av kulturhistoriskt värde, till exempel vid borttagning av en gravvård eller restaurering av en gravsten. Även markarbeten bör noteras och i vissa fall dokumenteras, till exempel vid lagning av murar, uppförandet av nya byggnader på kyrkogården eller vid väsentliga ändringar av vegetation. Fotodokumentation bör utföras vilken tillsammans med relevanta anteckningar ska finnas tillgängliga i församlingens arkiv. Vid väsentliga ändringar av kvarter eller gravvårdar som ingått i den selektiva inventeringen bör noteringar göras.

1.4 Lagskydd och antikvariska förutsättningar

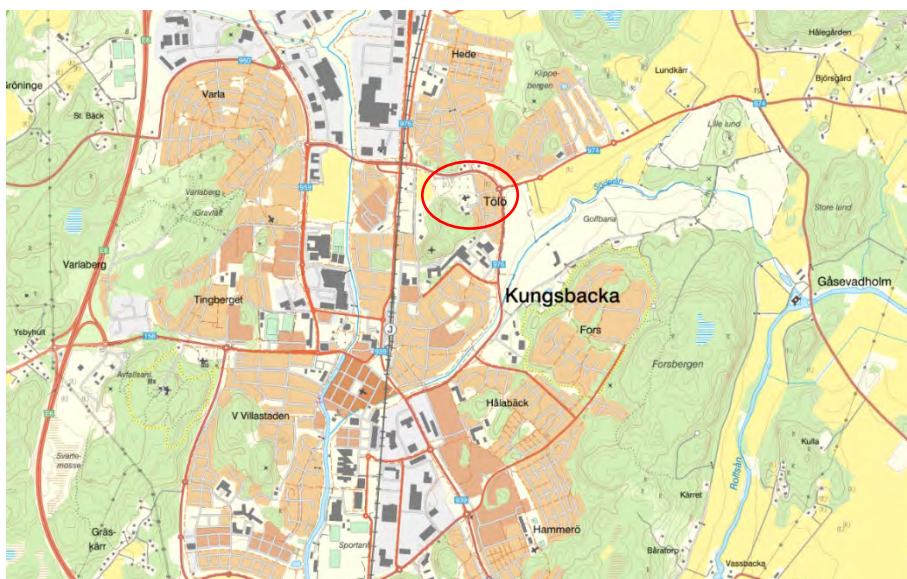
Tölö kyrkogård har ett mycket högt kulturhistoriskt värde och skyddas genom 4 kap. Kulturmiljölagen (Kyrkliga kulturminnen). Alla åtgärder som inte är normalt löpande underhåll är tillståndspliktiga. Länsstyrelsen i Halland är tillstånds- och tillsynsmyndighet.

1.5 Fastighetens läge

Kyrkan och kyrkogården är belägen i den nordöstra delen av Kungsbacka. Sydväst om kyrkan höjer sig det skogsklädda Tölöberget. Öster om och lite nedanför kyrkan ligger Tölö kyrkby.

Kyrkogården består de facto av tre olika fastigheter:

- Kungsbacka Tölö 8:2, 1 och 2 (kyrkobyggnaden och den övre kyrkogården)
- Kungsbacka Tölö 8:25 (den äldsta delen av kyrkogården)
- Kungsbacka Tölö 8:11 (de yngsta delarna av kyrkogården)

Tölö kyrka med kyrkogård ligger i den nordöstra delen av Kungsbacka. Källa: ©Lantmäteriet.

Kyrkogården består av flera olika fastigheter. Källa: ©Lantmäteriet.

2 Kulturhistorisk inventering och bevarande program – metodbeskrivning

2.1 Kulturhistorisk inventering av kyrkogården

Inventering av *kyrkogården som helhet* inleds i fält med en översiktlig iakttagelse av kyrkogården och dess närmaste omgivning. Kyrkogårdens omgivning, omgärdning, struktur och former inventeras och jämförs med arkivkällor. Under inventeringen studeras kyrkogården som helhet, dess läge i landskapet, omgärdning, ingångar, vegetation, planform, gångsystem och byggnader. En beskrivning och kulturhistorisk karakterisering görs av kyrkogården. Dokumentation under fältarbetet görs genom fotografering och nedteckning av uppgifter.

2.2 Kvartersinventering

Vid *kvartersinventering* registreras uppgifter om kyrkogårdens kvarter och dess gravvårdar. Under inventeringen behandlas omgivning, läge, omgärdning, ingångar, vegetation, planform, gångsystem, nutida utseende och gravvårdstyper samt byggnader och eventuella fornlämningar. Syftet är att beskriva kyrkogårdens kvarter var för sig och ge en heltäckande bild av kyrkogårdens olika delar. En kulturhistorisk bedömning av respektive kvarter utförs vilken sedan ligger till grund för bevarandeprogrammet.

Varje kvarter redovisas översiktligt i rapporten. Dokumentation under fältarbetet görs genom fotografering och nedteckning av uppgifter.

2.3 Selektiv gravvårdsinventering

Kvartersinventeringen kompletteras av en *sektiv gravinventering*, där gamla, unika, tidstypiska eller representativa gravar väljs ut för grundligare dokumentation. Syftet är att visa och förtydliga bevarandevärda gravvårdar inför framtida ändringar på kyrkogården.

Urvalet i den selektiva gravinventeringen baseras på följande kriterier:

- gravvårdar med tidstypisk utformning/representativt snitt
- alla gravvårdar tillverkade före 1850
- gravvårdar med speciell konstnärlig/arkitektonisk utformning
- gravplatser av person- eller lokalhistoriskt intresse
- alla gravvårdar av gjutjärn och i trä
- alla gravvårdar med järndetaljer

Registreringen utförs genom notering om beskrivning samt fotografier. Det finns ett antal kulturhistoriskt intressanta gravvårdar på kyrkogården som inte har någon numrering på förvaltningens egna gravkartor. Dessa har vid i rapporten benämnts med beskrivning av placering.

Den selektiva gravvårdsinventering presenteras i en bilaga till denna rapport.

2.4 Vegetation

Kyrkogårdens vegetation har endast berörts översiktligt i inventeringen. I huvudsak har de träd- och buskarter som utgör ett dominerande inslag på kyrkogården noterats. Beträffande varje enskild gravplats har olika typer av planteringar endast noterats i de fall där de bedöms ha ett större värde för gravvården och gravplatsens gestaltning eller då de har varit av äldre slag.

2.5 Kulturhistorisk värdering

Målet med inventeringen är att utforma ett bevarandeprogram som visar vad som bör bevaras och hur man ska vårda och bevara de kulturhistoriska värdena på kyrkogården.

Under inventeringen görs en bedömning av vad som är kulturhistoriskt värdefullt på kyrkogården. Vid upprättande av bevarandeprogram bör man understryka de kulturhistoriska värdena som kyrkogården innehåller. Utifrån en samlad karaktärisering av kyrkogården och en samlad historisk bild över trakten och kyrkogården görs en kulturhistorisk värdering.

De värden som skall bevaras är tydliga, avläsbara spår som förmedlar information och upplevelse till betraktaren. Ur bevarandenaspekt är det av stor vikt att bevara kyrkogårdens karaktär och dess innebörd till kommande generationer. Man bör även ha i åtanke att kyrkogården är en levande miljö som brukas och utvecklas och har därav ett s.k. kulturvärde kopplat till kontinuitet.

2.6 Disposition av bevarandeprogram

Bevarandeprogrammet för Tölö kyrkogård är uppdelat i olika avsnitt. Under rubriken *Generella riktlinjer för kyrkogården som helhet* nämns de delar av kyrkogården som bedöms som väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt. Samt vad man i förvaltningen och vid eventuella ändringar på kyrkogården bör ta hänsyn till.

Under rubriken *Generella riktlinjer för kvarter och gravvårdar* utformas generella rekommendationer för samtliga kvarter och gravvårdar. Samt vad man vid ändringar såsom tillskott av nya gravvårdar bör ta hänsyn till. Särskilda riktlinjer för de specifika kvarteren på kyrkogården har utarbetats och beskrivs även de i bevarandeprogrammet.

Gravvårdarna i den selektiva gravvårdsinventeringen delas in i kategorierna 1, 2 och 3. Dessa gravvårdar beskrivs i tabellform med bild, placering, inskription, beskrivning, urvalskriterier och värdering.

Kategori 1 - Gravvårdar med ett högt kulturhistoriskt värde är de gravvårdar som har ett högre kulturhistoriskt värde som uppfyller kriterierna för att bli upptagna som kyrkliga inventarier enligt 4 kap. 6 § Kulturmiljölagen. Dessa gravvårdar får inte förvanskas eller flyttas från platsen där de sedan gammalt hör hemma. Samråd bör ske med antikvarisk myndighet vid eventuella ändringar eller vid underhållsåtgärder. De gravanordningar som inte redan finns upptagna som kyrkliga inventarier på inventarielistan bör tas upp på denna.

Kategori 2 - Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar är de gravvårdar som antingen har ett stort miljöskapande värde, är representativa för sin tidsperiod, konsthistoriskt eller stilhistoriskt värdefulla, utförda i en särskild teknik eller material, försedda med bevarandevärda detaljer eller har ett person- eller lokalhistoriskt värde. Dessa gravvårdar får inte avlägsnas från befintlig plats eller väsentligt ändras.

Kategori 3 - Representativa eller miljöskapande gravvårdar är överlag representativa för sin tidsperiod och har ett miljöskapande värde eller har ett konstnärligt värde. I kategorin finns även gravvårdar från 1900-talets andra hälft fram till idag representerade. Kategori 3 bör om möjligt inte avlägsnas från befintlig plats och bör inte väsentligt ändras vad gäller utformning, dekor och omgärdning. Gravvården kan återupplåtas. Ny inskription bör utföras på ett tidstypiskt sätt vad gäller bearbetning.

Under ovan nämnda rubriker kan det förekomma att gravvårdar som är borttagna från sin ursprungliga plats omnämns. I dessa fall bör gravvården om möjligt återplaceras på kyrkogården. Riktlinjer för detta anges under respektive gravvård och under rubriken *Generella riktlinjer för kyrkogården som helhet*.

3 Historik

I denna historiska översikt återges Tölö kyrkogårds historia. Mindre förändringar är inte på något sätt obetydliga men ofta svåra att härleda i skriftliga källor, varför översikten främst behandlar de större förändringarna som gjorts. För att skapa en förståelse för de lokala förhållandena på platsen inleds med en kort redovisning av socknens historia. Även kyrkobyggnaden omnämns och dess historia berättas i korta drag för att skapa en helhetsbild över kyrkogårdens ursprung.

3.1 Tölö by och socken– en historisk översikt

I kyrkans närområde finns flera olika typer av fornlämningar, bl a boplatser, rösen och stensättningar. Precis norr om nuvarande kyrkogården, där Tölö tvärled går idag, har man funnit rester av en tidigmedeltida stavkyrka med kistformiga skelettgravar. Mer om detta finns att läsa i arkeologiska rapporten *Stavkyrka, gravar och skeppssättning*, Riksantikvarieämbetet UV Väst rapport 2007:11.

Tölö socken har medeltida ursprung. Socken benämns *Thølae* ca 1300 och har lånat namnet från kyrkbyn. En tolkning är att namnet är en böjd form av ett tidigare ånamn *T(h)øla*, med syftning på Kungsbackaån eller Söderån, vilka båda rinner förbi kyrkbyn. Namnet kan också ha kopplingar till det norska älvnamnet *Tøla* som kan vara bildat utifrån verbet *tøla* som på norsk dialekt betyder att "fara sakta och försiktigt fram, ge sig tid".

Detalj av handritad karta över Halland, ritad år 1710. Tölö, "Tölön", inom blå markering. Källa: Krigsarkivet, Sveriges topografiska kartor.

Tölö socken sträckte sig vida över stora delar av det som idag är Kungsbacka kommun, från Kungsbackafjorden till skogsbygden långt upp i nordost. Utöver Tölö kyrkby ingick även de större byarna Höglanda, Gröningen, Sandsjöbacka, Hede, Hjälme och Varla samt ett stort antal mindre byar. Socknens östra delar är bergiga. Kring Gåsevadholm är det mer slätt och uppodlad mark.

Tölö by och socken fanns redan då området blev svenskt år 1645. På 1700-talet fanns det i Tölö by omkring åtta hemman, eller gårdar, med hävd från 1400-talet. Som regel namngavs gårdarna på 1600- och 1700-talet efter deras ägare som t ex Jöns Andersgård, Per Persgård och Anders Bengtsgård. Så småningom fick gårdarna namn som Nordgården, Södergården, Knappegården och Djäknegården. Sätsgård inom socknen var Gåsevadholm slott. Storskifte infördes i bygden successivt under senare delen av 1700-talet, innan enskifte och slutligen laga skifte år 1827.

Tölö by med gårdar i västra delen av kartan, 1761. Källa: Lantmäteriets historiska kartor.

År 1834 härjade koleran i norra Halland. En kolerakyrkogård anlades på Hede allmänning, ca 500 meter nordost om nuvarande kyrkogård. På platsen restes år 1982 ett 4 meter högt träkors för minnet av de församlingsbor som där "fick sitt sista vilorum i den svåra koleraepidemien år 1834". Kolerakyrkogården är utpekad som fornlämning, beskrivs enligt äldre uppgifter i Fornsök vara ca 11x11 meter stor och omgiven av ett dike. Området beskrivs vara bevuxet med sälg och hallon.

Resning av kors vid Kolerakyrkogården, 1982. Källa: Tölö Hembygdsförening.

Kungsbacka och trakten kring Tölö på generalstabskartan från år 1871. Källa: Lantmäteriets historiska kartor.

I slutet av 1880-talet drogs Göteborgs-Hallands Järnväg i nord-sydlig riktning en bit väster om Tölö by. Någon tågstation anlades dock ej vid Tölö. Närmsta tågstation blev Kungsbacka i söder. I norr var närmsta tågstation Anneberg, vid Älvsåker. Stationen i Hede tillkom långt senare.

Kungsbacka och trakten kring Tölö på den reviderade generalstabskartan från år 1897, med järnvägen dragen väster om Tölö. Källa: Lantmäteriets historiska kartor.

Vid kommunreformen år 1862 övergick socknens ansvar för de kyrkliga frågorna till Tölö församling. De borgerliga frågorna övergick till Tölö landskommun. Landskommunen utökades år 1952. År 1969 uppgick den i Kungsbacka stad som år 1971 ombildades till Kungsbacka kommun.

Tidigare var Tölö med annexförsamlingarna Lindome och Älvsåker ett eget pastorat med prebende till biskopen, dvs biskopen hade kyrkoherdetjänst och fick därigenom sin lön. Tölö församling upphörde att vara prebendeförsamling åt biskopen i Göteborgs stift år 1922. Fram till och med år 1967 omfattade pastoratet Tölö, Lindome och Älvsåker. Sedan år 1968 är det endast Tölö och Älvsåker som omfattas. Pastoratet bildade år 1989 ekonomisk samfällighet och förvaltas fortfarande genom pastoratet.

Församlingshemmet uppfördes år 1976 och den intilliggande pastorsexpeditionen 1981-82. Båda byggnaderna ritades av Einar Andreassons arkitektkontor AB.

Idag är Tölö by så gott som sammanbyggd med staden och utgör närmast en av Kungsbackas norra stadsdelar.

Avspeglingar av socknens historia på kyrkogården

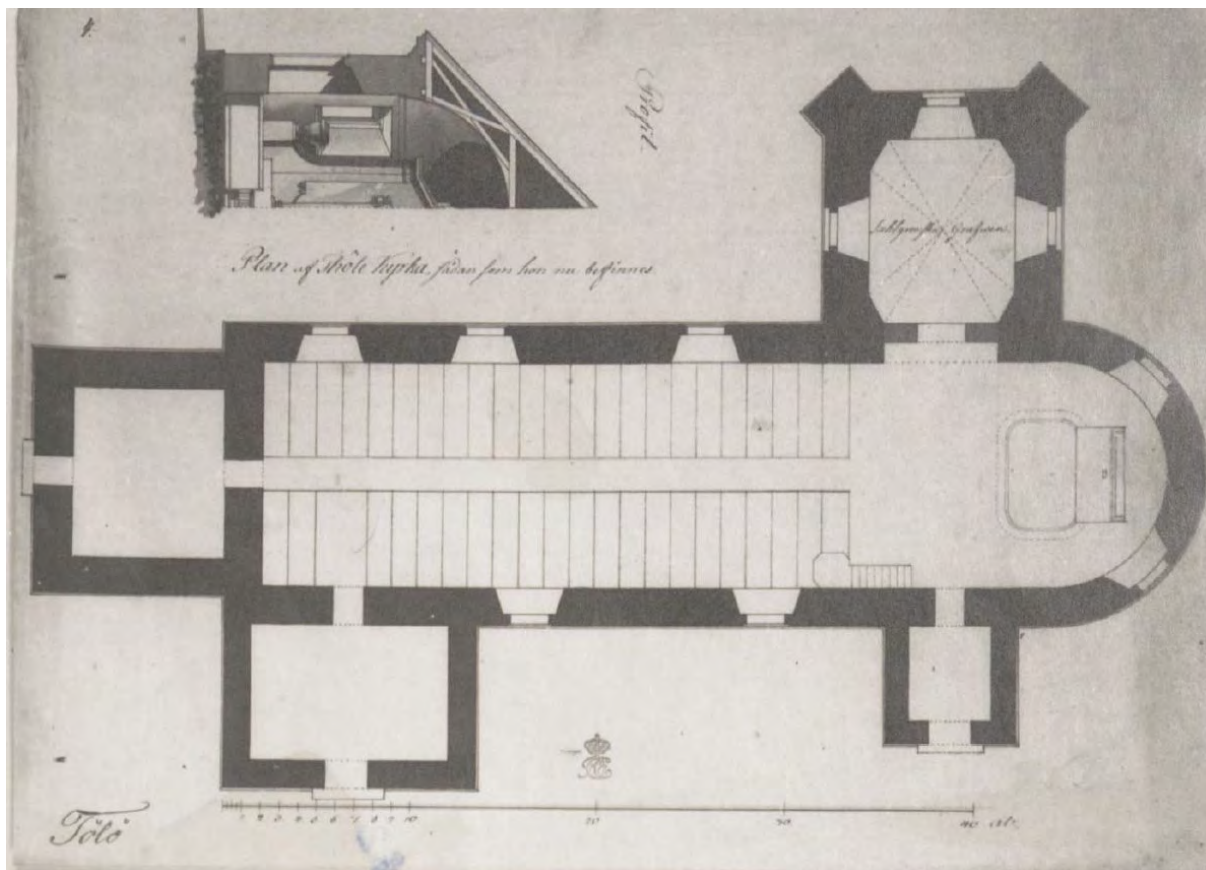
Genom att studera gravvårdar med inskription kan man avläsa delar av bygdens historia. Gravvårdar berättar i olika utsträckning om invånarna som levt och verkat i bygden. Med hjälp av titlar och gårdsnamn kan man avläsa vilka släkter, enskilda personer som varit verksamma i bygden. Se mer under avsnitt 7.2.

3.2 Tölö kyrka – en historisk översikt

Den nuvarande kyrkan uppfördes 1854-64 efter ritningar av arkitekt Edvard von Rothstein. Tidigare fanns en medeltida kyrka, troligtvis från 1200-talet, ett stycke norr om den nuvarande kyrkobyggnaden. Den gamla kyrkan beskrivs i en inventering från år 1830:

"Kyrkans första byggnadstid är obekant. Kyrkan af sten, täckt med tegel, innehåller 44 alnar i längd och 12 i bredd, med torn af låg oregelbunden stenfot och ovanligt hög spåntäckt spets. Har 2ne ringklockor i särskild, rödfärgad trädstapel, hvilken är tegeltäckt. Utan på östra ändan af kyrkan står årtalet 1663 och mellan detta ett adeligt wapen, uthuggit i svärtad tälgsten och bokstäfverna M.A.T."

Årtalet 1663 angav året för då den gamla kyrkan byggdes om och fick ett halvrunt korparti.

Uppmättningsritning av den gamla kyrkan, innan den revs. Källa: ATA/RAÄ

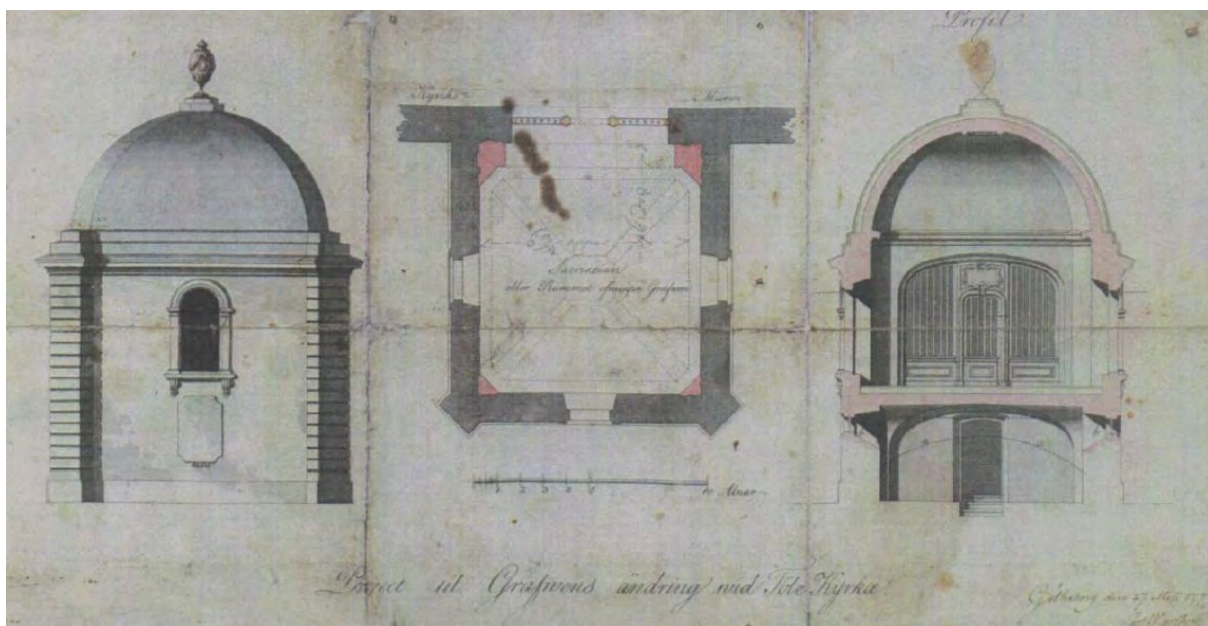
Vidare beskrivs i 1830 års inventering också den "Sahlgrenska grafven":

"Sahlgrenska grafven, murad invid Kyrkan, täckt med koppar och förvarad med tvenne jerndörrar, har en graf inunder och grafchor ofvanpå. I grafven finnes tvenne stora kistor av grå marmor, och i hvardera av dessa står en träkista inuti en kopparkista."

"Från kyrkan går en trappa upp till det ljusa och vackra grafchoret som är omgifvet med jerngaller åt kyrkan."

Det Sahlgrenska gravkoret som finns kvar än idag var en tillbyggnad till den gamla kyrkobyggnaden. Gravkoret, ritat av arkitekt Carl Wilhelm Carlberg Göteborgs första stadsarkitekt, lät uppföras av Nicolas Sahlgren, dåvarande ägare av Gåsevadholms slott, under 1770-talet. Sahlgren var i många år direktör för Ostindiska kompaniet. Vid tidigt 1800-tal togs gravkoret över av släkten Silfverschiöld genom arv av fideikommisset i och

med att Sahlgrens dotterdotter gift sig med Nils Silfverschiöld. Därför benämnds gravkoret ibland även Silfverschiöldska gravkoret.

Ritning över gravkoret från år 1777, signerad Carl Wilhelm Carlberg. Källa: "Sahlgrenska/Silfverschiöldska gravkoret vid Tölö kyrka. Rapport över restaureringen år 2010", Kungsbacka kommun. Rapporten finns hos ATA/RAÄ

Gåsevadholms slott. Fotograf: Harald Nilsson, 1937. Källa: Folklivsarkivet/Gårdsarkivet

Den gamla kyrka hade varit 20 meter lång och endast 6 meter bred invändigt. Tornet hade varit ett problem under lång tid; Det hade rivits ned och byggts upp igen ett flertal gånger men aldrig blivit riktigt bra.

I Hallands landsbeskrivning från år 1729 beskrivs kyrkan vara något förfallen, men att den står under reparation. Det nämns då att tornet på kyrkan är bristfälligt "fast det är kostsamt uppbyggt". Vidare nämns klockstapel placerad på allmänningen utanför kyrkomuren vara merendels behållen.

Tölö by med kyrkan inritad. Utsnitt ur karta från 1796. Byggnader ritades oftast symboliskt på denna typ av karta. Källa: ©Lantmäteriet.

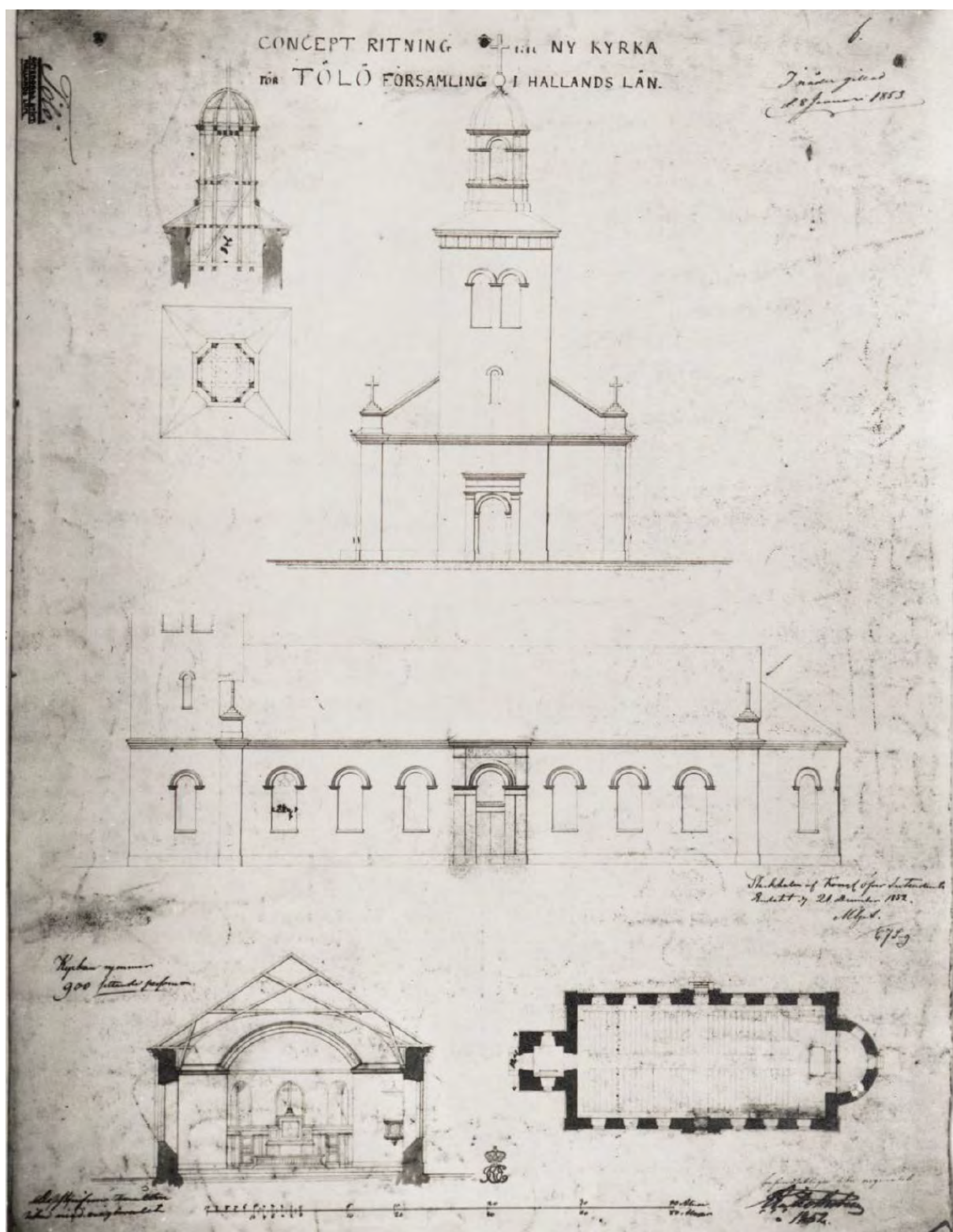
Vid slutet av 1700-talet diskuterades det om att bygga till kyrkan men ekonomin för dessa planer bedömdes inte hålla så planerna lades på is. I slutet av år 1845 drog över Tölö in en storm, så kraftig att den raserade delar av murverket i kyrkans torn. Spiran togs genast ned. Flera förslag togs därefter fram för en omfattande om- och tillbyggnad men bara några år senare togs beslut om att riva den gamla kyrkan för att uppföra en helt ny.

Den nya kyrkobyggnaden i så kallad nyklassicistisk eller Karl-Johanstil började uppföras år 1854 och stod till det yttre färdig två år senare. Sten från den medeltida kyrkobyggnaden användes vid bygget. Interiört stod kyrkan inte färdig för invigning förrän år 1864 då den invigdes av biskop Gustaf Daniel Björck.

Yttertaket var ursprungligen täckt av skiffer, men redan år 1877 fick Kockums i uppdrag att täcka kyrkan med galvaniserad plåt. Exteriört är den idag att betrakta som välbevarad trots att taket lagts om ytterligare en gång, 1982, och då fått bandtäckt plåt i en ärggrön kulör.

Flera större interiöra restaureringar har vidtagits genom åren. 1895 panelades och målades innertaket. Under 1920-talet installerades elektrisk uppvärmning och belysning. År 1953 genomfördes en interiör restaurering då

brudkammare, förråd och sakristia byggdes in under orgelläktaren. Ytterligare en interiör restaurering genomfördes under 1990-talet.

Ritning från år 1852, godkänd 1853. Källa: ATA/RAÄ.

Äldre, odaterat fotografi, föreställande Tölö kyrka från nordost. Fotograf: Alice Backlund. Källa: Bebyggelseregistret, RAÄ.

Tölö kyrka, vyer från nordost och öster. Ej angivet årtal. Fotograf: Anders Karlsson. Källa: Kringla, RAÄ.

Kyrkan sedd från norr. Fotograf: Ann-Charlott Strandberg, 2001. Källa: Bebyggelseregistret, RAÄ.

Kyrkan sedd från sydväst. Fotograf: Ann-Charlott Strandberg, 2001. Källa: Bebyggelseregistret, RAÄ.

3.3 Tölö kyrkogård – en historisk översikt

Kyrkogårdens nordöstra del, kring platsen där den tidigare kyrkobyggnaden stått, har sannolikt nyttjats som församlingens begravningsplats sedan medeltiden. Kyrkogårdens form framgår av flera äldre kartor. Formen är något oregelbunden åt nordost. Klockstapeln var placerad på en höjd norr om kyrkogården för att ljuda vida över trakten.

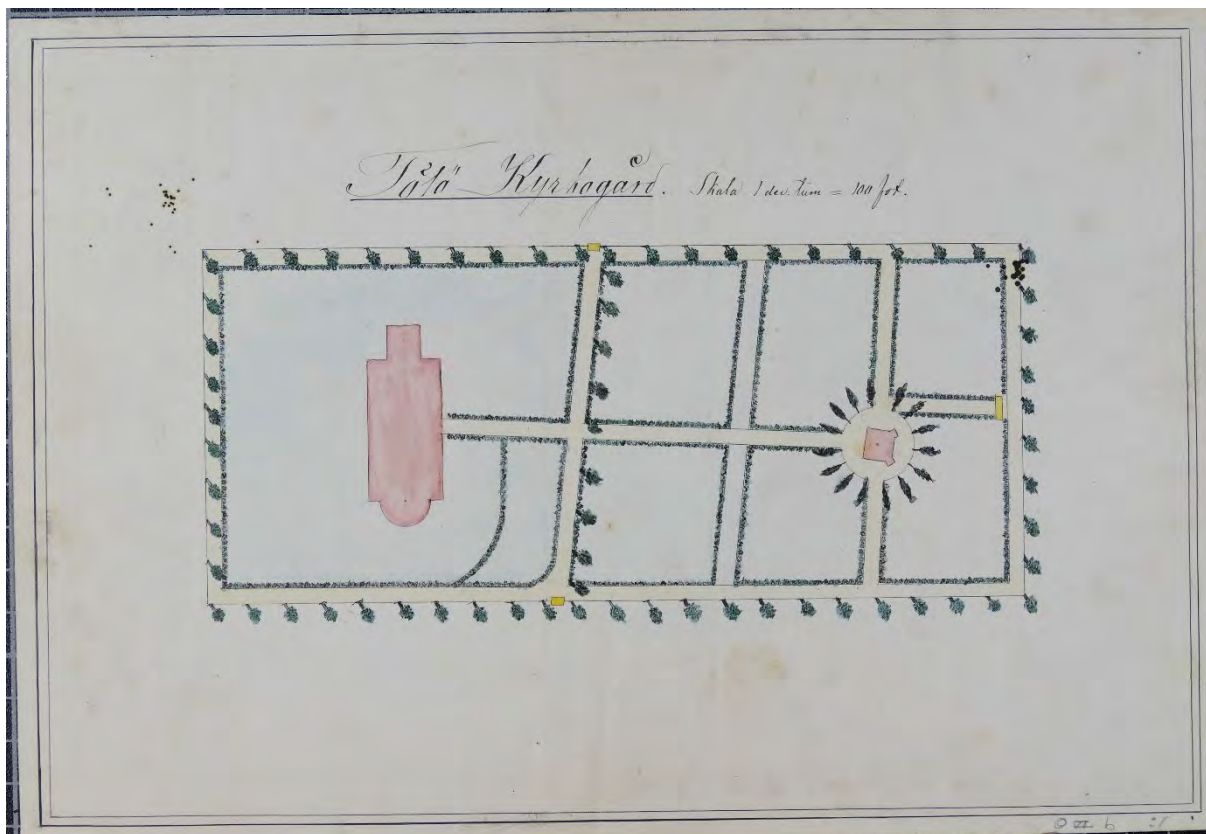
Detalj av karta från 1746, där klockstapeln syns strax norr om kyrkogården. Källa: ©Lantmäteriet.

1850-tal: Ny kyrkobyggnad och utvidgning av kyrkogården

I början av 1850-talet utvidgades kyrkogården åt söder genom att en äldre gårdstomt, den s k Djäknegården, köptes in. Gården och dess byggnader flyttades västerut till Göteborgsvägen. Den nya kyrkan uppfördes på platsen där den fyrkantiga gården tidigare varit placerad. Det tillbyggda gravkoret bevarades dock i den äldsta delen av kyrkogården och byggdes senare till med ett entréparti. Kyrkogården utvidgades för att också omfatta området kring den nya kyrkobyggnaden. Vid samma utvidgning utvidgades även kyrkogården i norr.

Karta över föreslagen utvidgning, 1852.
Källa: Lantmäteriets historiska kartor.

Odaterad karta över Tölö kyrkogård. Sannolikt från tiden då kyrkan uppfördes. Källa: Tölö kyrkoarkiv, Landsarkivet i Lund.

Kvar invid platsen där den gamla kyrkan stått finns än idag ett det Sahlgrenska gravkoret. Fotograf: Ann-Charlott Strandberg, 2001. Källa: Bebyggelseregistret, RAÄ.

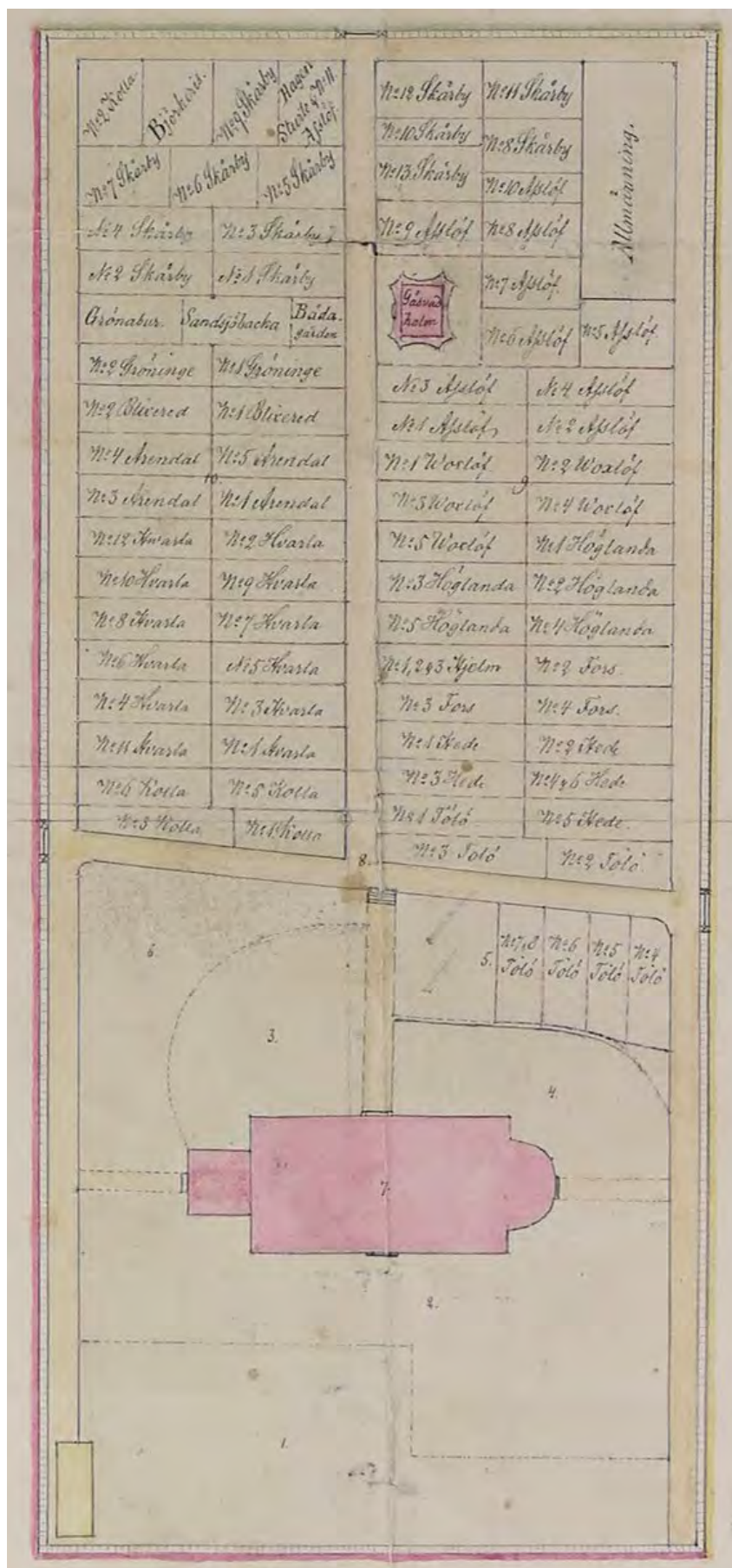
Gravkoret år 1922. I förgrunden syns en nyanlagd gravplats i nuvarande kvarter nr 9. Fotograf: Allan Berglund. Källa: Kringla/RAÄ.

Kvarter och hemman

Kvarteren och gravplatserna på den gamla kyrkogården och delar av den utvidgade delen har, likt på många andra äldre kyrkogårdar, varit indelad i områden utifrån socknens olika byar. Gravplatsernas storlekar avgjordes utifrån hur stora hemman det var; ju större hemman, desto större yta. På ritningen på följande sida framgår hur kvarteren och gravplatserna fördelades 1868-69.

Allmänna varvet, med gravsättning i löpande följd placerades i nordost. Allmängravar uppläts utan kostnad och utan gravrätt. Gravsättning enligt det systemet upphörde 1964.

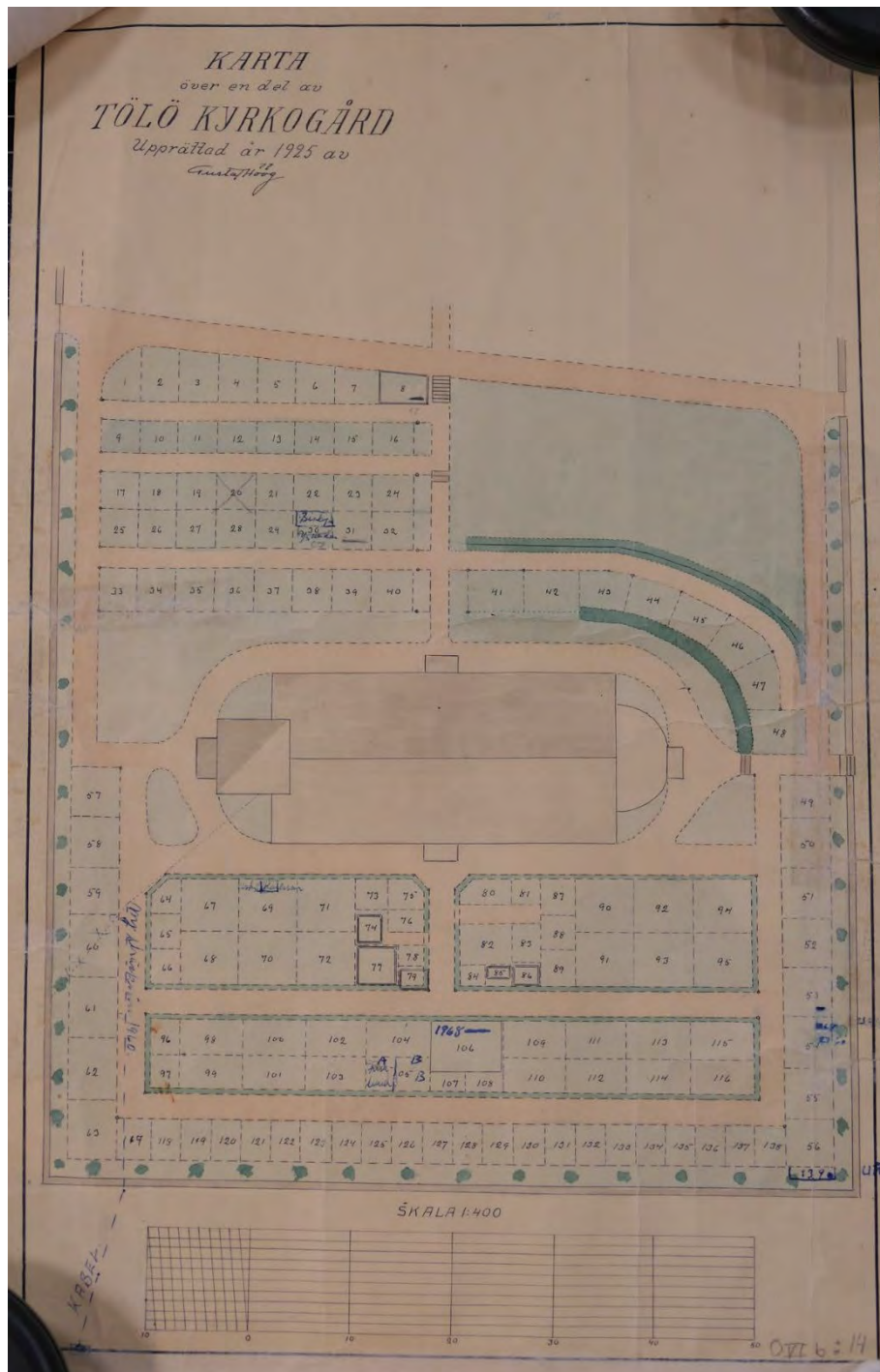

Karta över kyrkogården 1868-69.,
med indelning av gravplatser till
socknens olika byar och hemman.
Källa: Tölö kyrkoarkiv,
Landsarkivet i Lund.

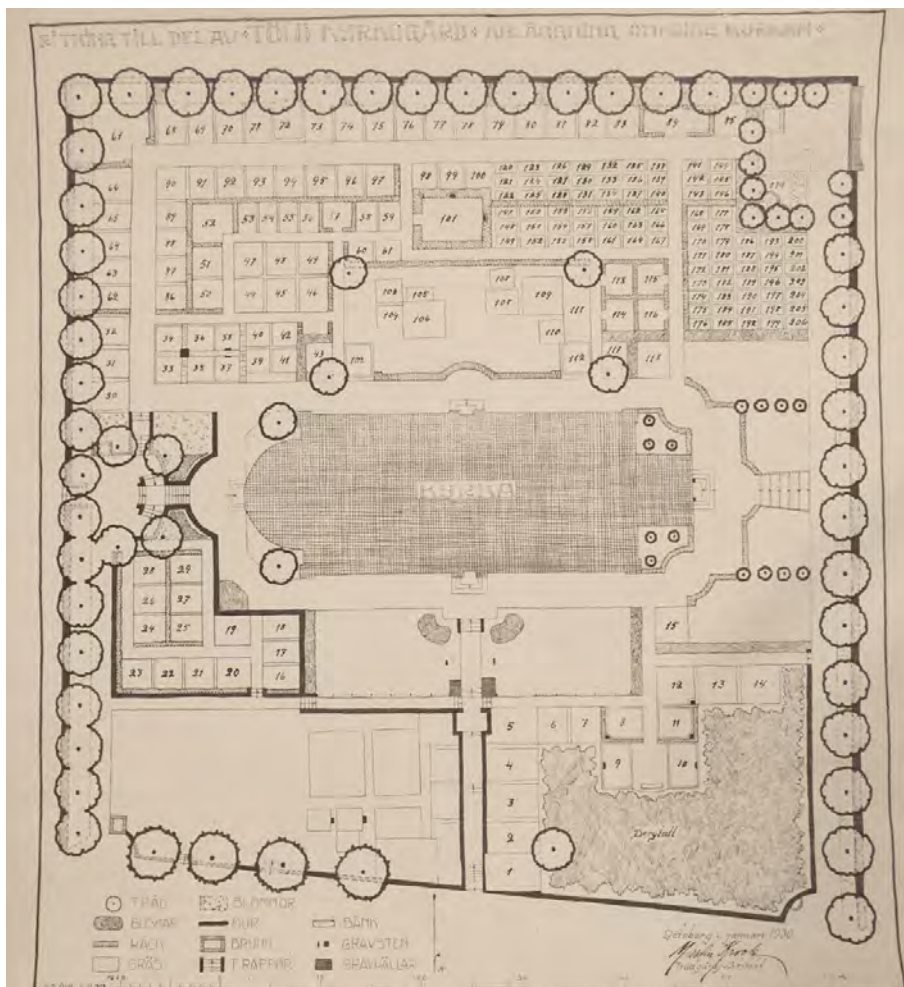
1920- och 30-tal: Kvarteren kring kyrkobyggnaden

På 1920-talet togs olika planer fram för indelning av gravplatser och kvarter kring kyrkobyggnaden. Ett av förslagen togs fram av Gustaf Höög, forstmästare från Varla. Ytterligare planer för kvarteren kring kyrkobyggnaden togs fram bara fem år senare, denna gång av trädgårdsarkitekt Martin Krook.

Av fotografier att döma var det endast delar av dessa plan som realiserades. Det är sannolikt att några av terrängtrapporna tillkom vid denna tid, bl a trapporna öster om absiden.

Karta över kvarteren kring kyrkobyggnaden, upprättad 1925 och signerad Gustaf Höög. (Senare noteringar i blått bläck.)
Källa: Tölö kyrkoarkiv, Landsarkivet i Lund.

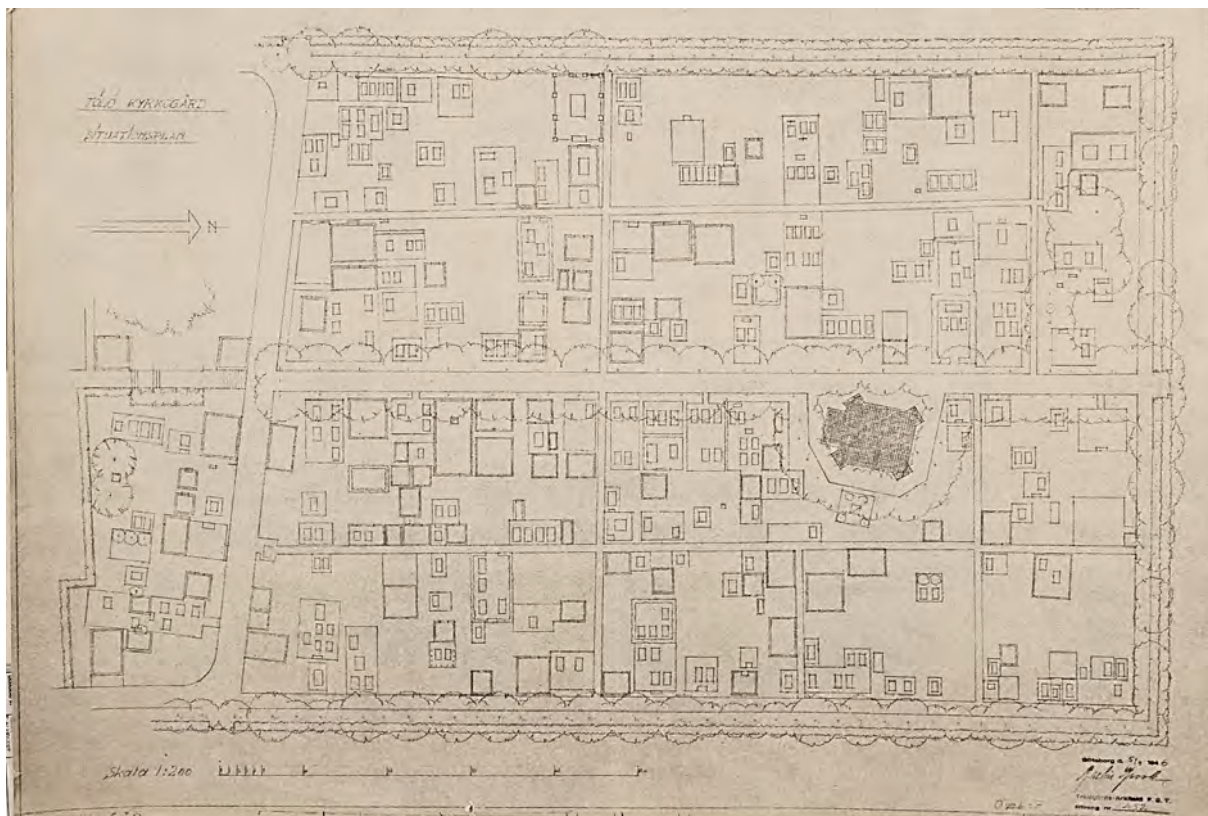
Karta över kvarteren kring kyrkobyggnaden. Trädgårdsark. Martin Krook, 1930. OBS! Norr är nedåt på ritningen. Källa: Tölö kyrkoarkiv, Landsarkivet i Lund

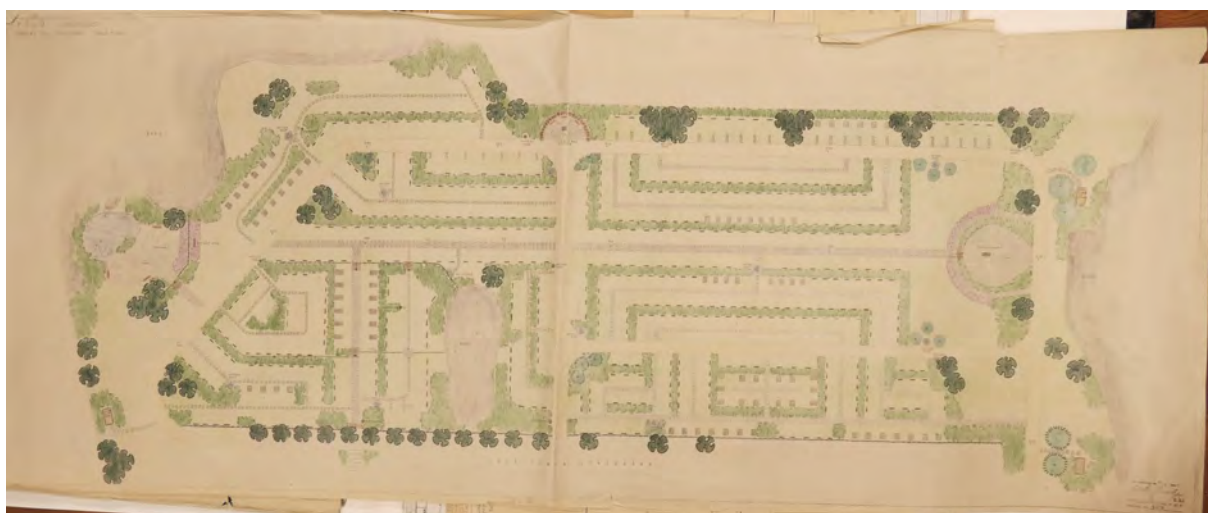
Flygfotografi från 1935. AB Flygtrafik Bengtsfors. Källa: Digitalt museum.

1940-tal: Förslag till utvidgning

Under slutet av 1940-talet fick trädgårdsarkitekt Martin Krook i uppdrag att upprätta förslag för utvidgning av kyrkogården åt väster. Arbetet hade inletts med en uppmätning och dokumentation av kvarteren och gravplatserna på den äldsta delen av kyrkogården. Inventeringsritningarna visar att kyrkogården hade gräsbevuxna kvarter med stora delar grusgravar. Det förslag som Krook upprättade år 1949 visar på ett för tiden modernt grepp med gravplatser på rad med rygghäckar som bildar flera rumsligheter. Krook hade för avsikt att låta en del av berget sticka upp mitt bland gravplatserna. I norr föreslogs en ceremoniplats och i väster en pergola med sittplatser. Vattenposter på flera platser och i söder föreslogs en större damm. Planerna skrinlades dock och Krooks förslag blev aldrig genomfört.

Situationsplan/uppmättningsritning av de gamla kvarteren på Tölö kyrkogård. Martin Krook, trädgårdsarkitekt, 1946. Källa: Tölö kyrkoarkiv, Landsarkivet i Lund.

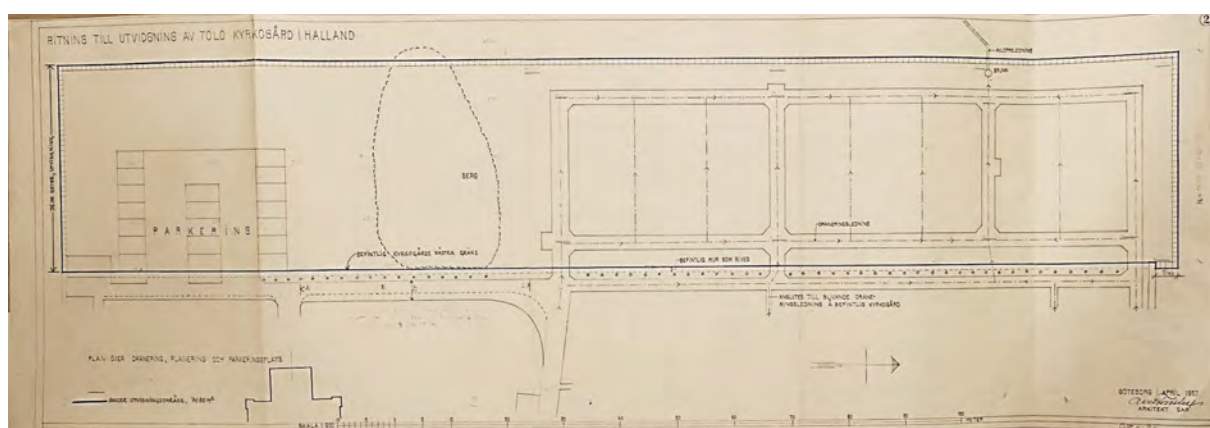
Förslag till utvidgning, ej realiserat. Martin Krook, 1949. Källa: Tölö kyrkoarkiv, Landsarkivet i Lund.

1958-60: Utvidgning åt väster

Under sent 1950-tal ansökte församlingen om tillstånd och fick godkänt från stiftsnämnden i Göteborg för att utvidga kyrkogården, genom ianspråktagande av mark från prästbostället. Förslaget upprättades av arkitekt Axel Forssén och innebar i stora drag att kyrkogårdens norra (äldsta del) utvidgades åt väster. Marken som togs i anspråk för gravar var svagt sluttande åker- eller ängsmark. Ett område väster om kyrkan togs också i anspråk för parkering, men här bestod marken av både ängsmark och berg. Dränering av marken ordnades i samband med utvidgningen.

Stenmurar kring den utvidgade delen utfördes med samma karaktär som de då befintliga, med plana jordstenar och sprängsten. Enligt förslaget skulle murarna täckas med torv och därefter planteras med sedum. Befintlig mur som vid tiden avgränsade den äldre kyrkogården åt väster nedtogs helt och materialet återanvändes till de nya murarna. Forssén tog även fram detaljritningar för nya smidesgrindar samt för sittbänkar av ek med fundament av fjäråsgnejs.

Arbetet påbörjades under hösten 1958 och skulle vara färdigställt ca ett år därefter. Arbetet blev dock försenat och slutbesiktning kunde hållas först i oktober 1960.

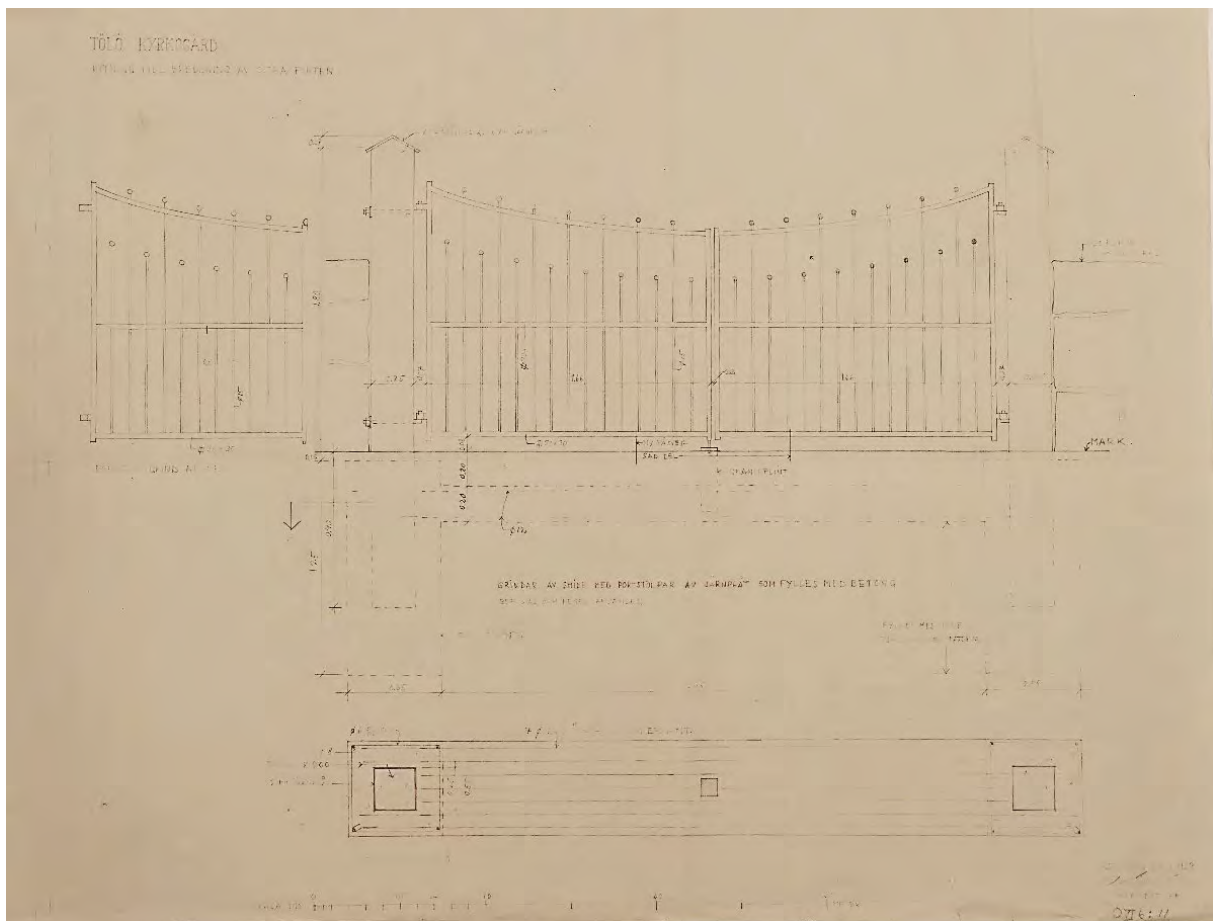

Ritning till utvidgning av Tölö kyrkogård. Axel Forssén, arkitekt, 1957. Källa: Tölö kyrkoarkiv, Landsarkivet i Lund.

Arkitekt Forssén tog även fram principritningar för hur gravanordningar skulle tillåtas att utföras inom den nya utvidgade delen. Generellt gällde att gravanordningar med ur marken uppstående stora gravramar med grusytor innanför skulle inte tillåtas, med hänvisning både till skötsel, kostnad och estetik.

Fyra huvudsakliga gravtyper föreslogs:

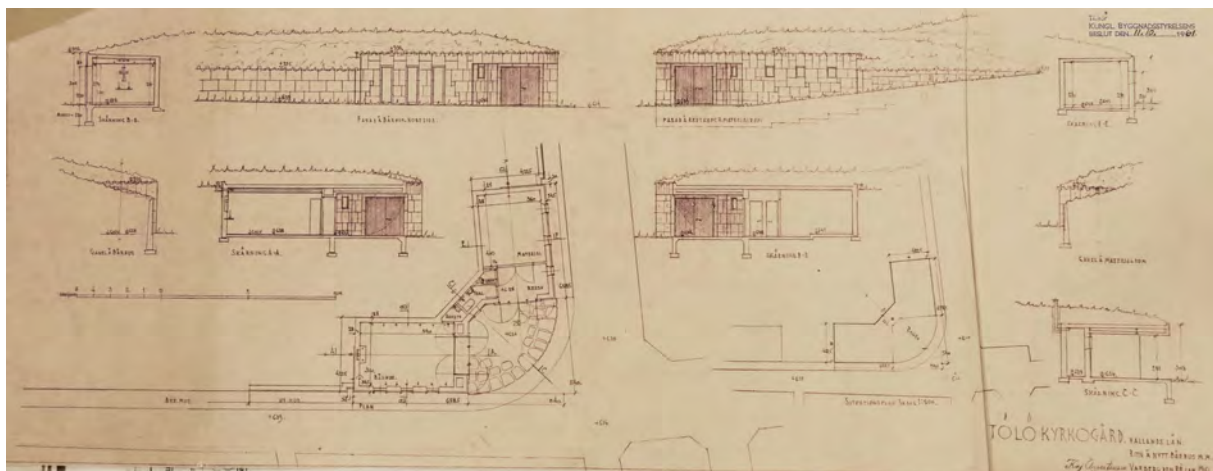
- **Gravtyp 1**, häckgravar vid gravområdets yttergränser. Dubbelgravar, med möjlighet att sammanslås till större enheter. Häckar, 100 cm höga, tuktade, av buxbom eller liguster. Liggande gravvårdar eller tumbor, stående gravvårdar med högsta höjd av 160 cm eller med enkla gravkullar. Innanför häckarna beläggning med hällar alternativt gräsmatta.
- **Gravtyp 2**, fältgravar mot häck, med stående eller liggande sten och kantstenar i gräsmattans höjd. Enkel- eller dubbelgravar. Plan gräsmatta. Stående gravvård, max 100 cm hög. Tillåtet med gravrabb framför stående gravvård. Dubbelgrav fick förses med liggande sten enligt bestämmelserna för gravtyp 3. Gravplatsen fick omgärdas av stående kantstenar med överkant i höjd med gräsmattan.
- **Gravtyp 3**, fältgravar mot häck, med liggande häll eller stående stenar. Enkel- eller dubbelgravar. Plan gräsmatta. Tumbor, liggande gravhällar eller stående stenar max 100 cm höga. Hällarna får ligga i gräsmattans yta eller sticka upp. Hällens och tumbans storlek för dubbelgrav bör vara högst 175x90 cm.
- **Gravtyp 4**, fältgravar i öppet gravfält, med stående stenar i gräsmatta. Enkel- eller dubbelgravar. Plan gräsmatta. Stående stenar max 100 cm höga. Tillåtet med gravrabb framför gravvård.

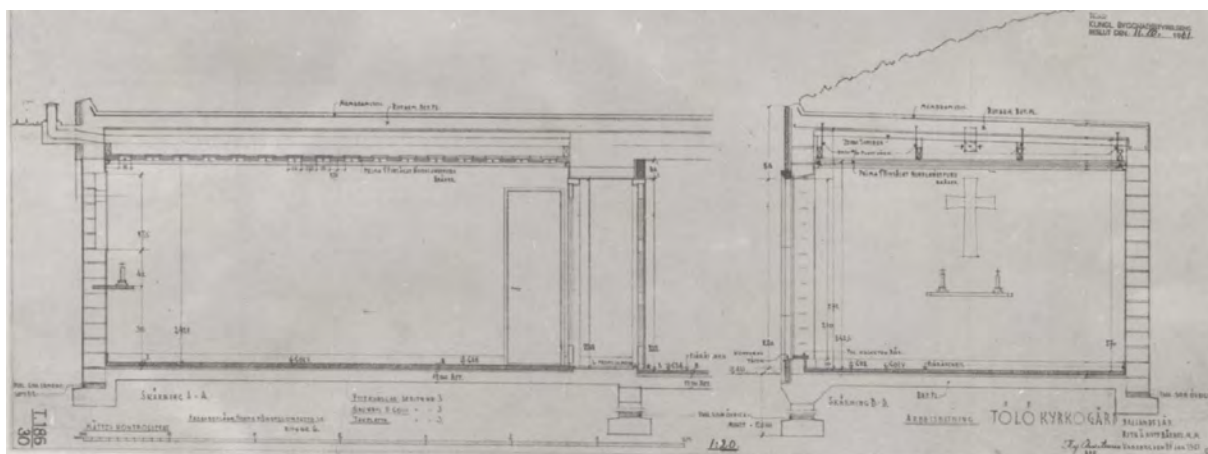
Axel Forssén ritade även nya smidesgrindar. 1959. Källa: Tölö kyrkoarkiv, Landsarkivet i Lund.

1961: Nytt bårhus

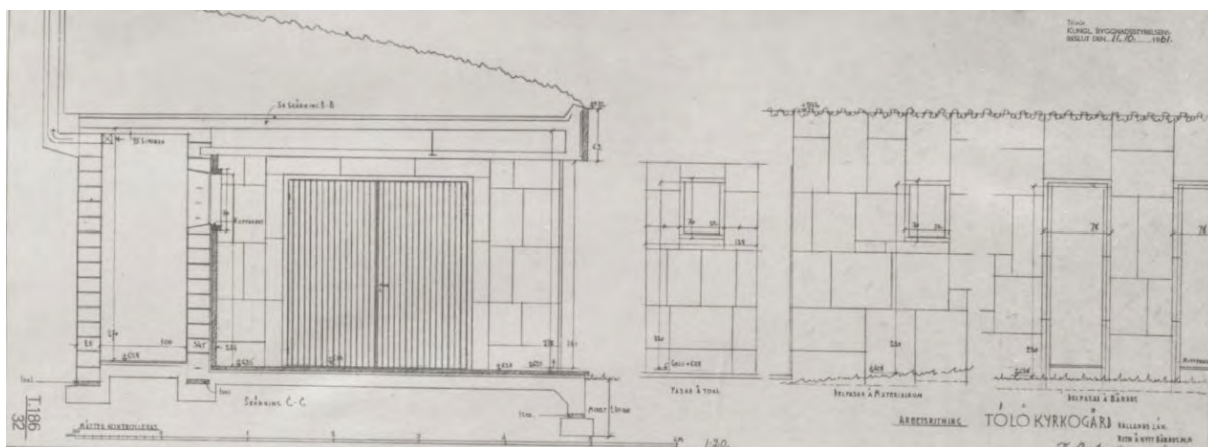
Ett nytt bårhus, ritat av arkitekt Kaj Christensen, uppfördes under tidigt 1960-tal i kvarter 4, nordväst om kyrkobyggnaden. Byggnaden utfördes som insprängd i sluttningen och har gräsbeklätt tak, så att den inte syns uppifrån kyrkan. Fasaderna kläddes med skivor av Fjäråsgnejs. Utöver bårtrum skapades även rum för material och redskap samt WC, urinoar och ett litet rum för handtvagning. Fönstren utfördes som betongglas med färgat glas för bårtrumets del och råglas i övriga fönster. Bårtrumets fönster formgavs av Gunnar Larsson, Gustavsberg. Ytterdörrar är klädda med teak/ek. Bårhuset har senare byggts till åt öster.

Ritning för nytt bårhus m.m. Arkitekt Kaj Christensen, 1961. Källa: Tölö kyrkoarkiv, Landsarkivet i Lund.

Sektionsritning, bårhum. Kaj Christensen, 1961. Källa: ATA/RAÄ

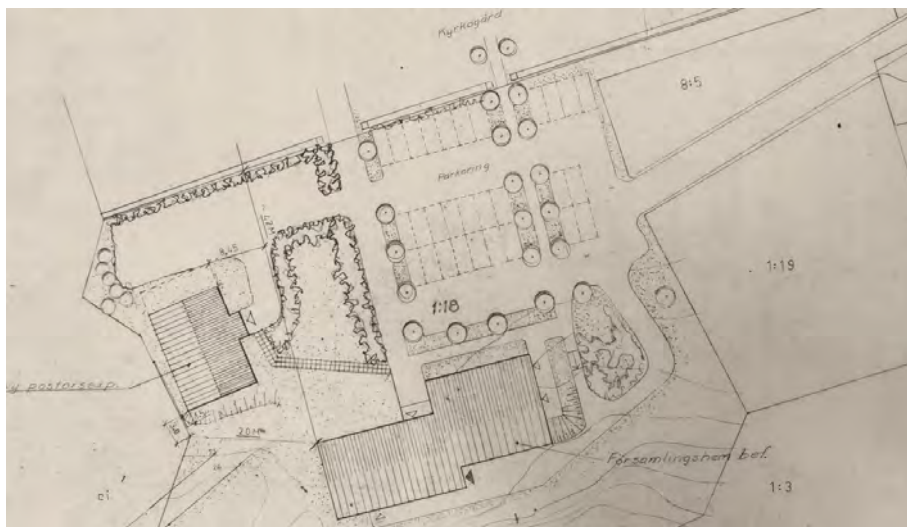
Sektion och fasader. Kaj Christensen, 1961. Källa: ATA/RAÄ

Fotografi från innan bårhuset byggts till åt öster. Fotograf: Ann-Charlott Strandberg, 2001. Källa: Bebyggelseregistret, RAÄ.

1970-tal: Pastorsexpedition och församlingshem

Församlingshem och pastorsexpedition uppfördes sydväst om kyrkogården på 1970-talet. Församlingshemmet uppfördes först och pastorsexpeditionen något senare. Båda byggnaderna ritades av Einar Andréasson arkitektkontor AB.

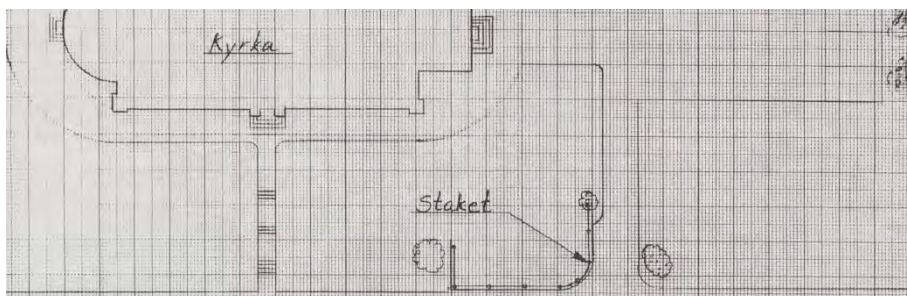
Församlingshem och pastorsexpedition uppfördes i slutet av 1970-talet. Einar Andréasson arkitektkontor AB. Källa: Tölö kyrkoarkiv, Landsarkivet i Lund.

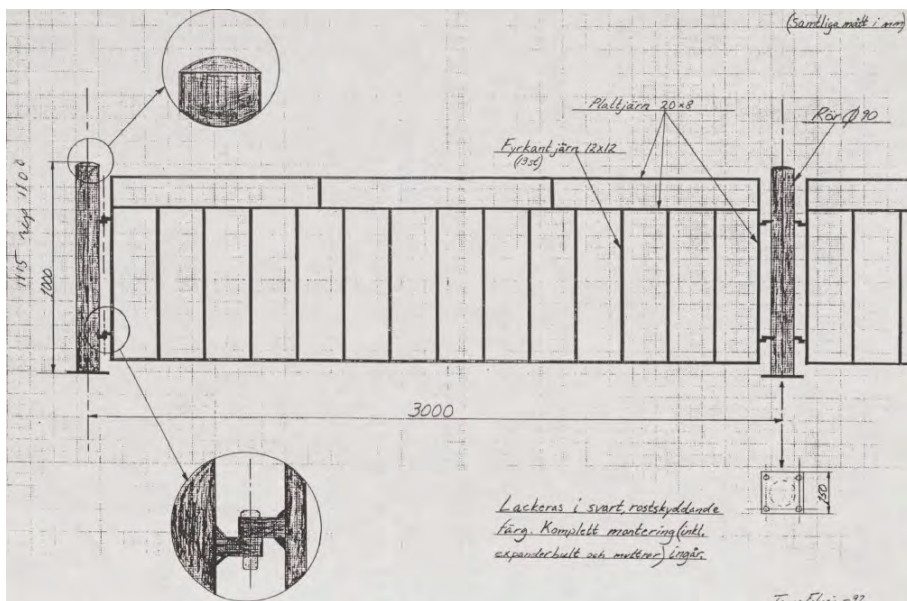
Flygfoto över Tölö kyrkogård efter 1960-talets utvidgning och efter att församlingshemmet uppförts. Fotografiet är odaterat men sannolikt från 1980-talet. Källa: Tölö kyrkoarkiv, Landsarkivet i Lund.

1990-tal: Skyddsräcke, handikappramp m.m.

Tidigt 1990-tal sattes ett räcke upp som fallskydd ovanför bårhuset i kvarter 4, som fallskydd. Räcket utformades av fyrkantsjärn och plattjärn med stolpar av rör.

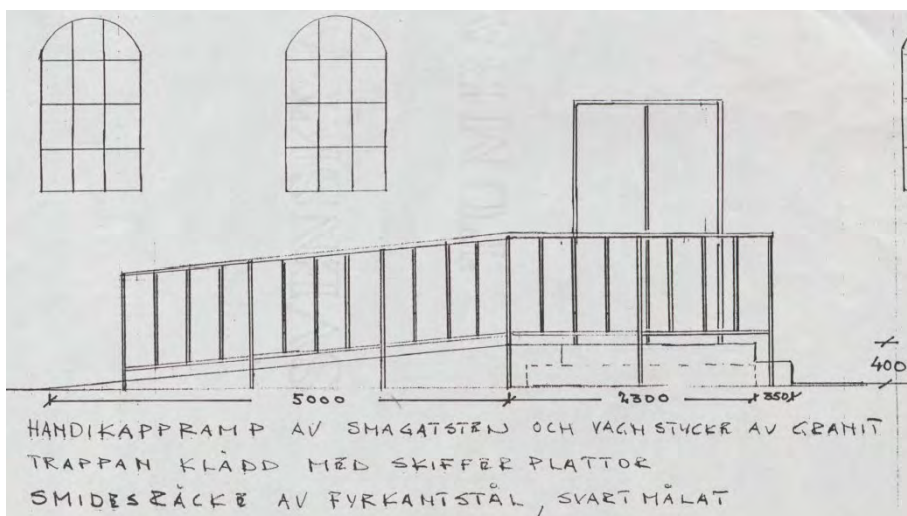

Staket/räcke som placerades i kvarter 4, som fallskydd ovanför bårhuset, 1992. Källa: ATA/RAÄ

Utformning smidesräcke, 1992. Källa: ATA/RAÄ

Kort efter detta tillskapades också en handikappramp på den södra långsidan av kyrkobyggnaden. Rampen utfördes med smidesräcke och ersatte en tidigare ramp av tryckimpregnerat trä.

Skiss för handikappramp, 1992. Källa: ATA/RAÄ

1994: Borttagande av grusgångar

År 1994 ansöktes om tillstånd för att ta bort grusgångar inom gravkvarteren i den äldsta delen av kyrkogården. Ansökan beviljades och grusgångarna lades igen och besåddes med gräs. Kartan nedan visar vilka grusgångar ändringen gällde.

Karta med markeringar över grusgångar som föreslogs läggas igen. Källa: ATA/RAÄ.

1996-97: Utvidgning åt väster

År 1996 beviljades ansökan om tillstånd för att utvidga kyrkogården åt väster med ca 4 hektar. Förslaget hade utarbetats av Lennart Lundqvist Landskapsarkitektkontor AB, Uppsala. Utvidgningsområdet bestod till övervägande del av åkermark samt i söder av ett bergsparti med stora nivåskillnader och gles blandskog. Arbetet avsågs utföras i etapper och den första etappen, omfattande den östligaste delen av nyanläggningsområdet, påbörjades år 1997. Den västra delen av nyanläggningsområdet är ännu ej genomförd, brukas ännu som jordbruksmark.

Förslag till utvidgning Tölö kyrkogård. 1996. Lennart Lundqvist. Källa: ATA/RAÄ

Den nya delen av kyrkogården anlades i en slänt, i vilken kist- och urngravplatser med invidliggande gångsystem anpassades till topografin. Vägar och gångsystem fick därmed en mjuk linjeföring. Det anslöts till den befintliga kyrkogårdens mer strikt och regelbundna vägsystem. Den nya kyrkogårdensdelen gavs karaktären av en parkkyrkogård med friare placerade trädgrupper och buskage i och kring gravområdena.

Till det mer kuperade området i söder förlades en minneslund med meditationsplats, placerad mellan några partier av berg i dagen. Vid minneslundens smyckningsplats placerades soffor med fri utsikt över kyrkogård och omgivande landskap.

Plats avsattes i sydväst och väster om minneslundan för ett tänkt gravkapell, något som ännu ej har realiserats.

Den utvidgade delen av kyrkogården fick åt norr en blockmur av granit och åt väster staket av metall.

Parkeringsytor ordnades i anslutning till den utvidgade delen av kyrkogården. En helt ny parkeringsyta gjordes i utvidgningens nordöstra hörn och inhägnades av ett smidesstaket. Parkeringsytans infart markerades med kraftiga stenstolpar. Bilvägar och parkeringsytor asfalterades. Den befintliga parkeringsytan väster om kyrkobyggnaden utvidgades, omplanerades och försågs med beklädnadsmur av granit, en typ av polygonmur med stenar av oregelbunden form.

I samband med denna kyrkogårdsutvidgning lades också stora delar av den äldre kyrkogårdsmuren om. Vissa partier av murarna bestod av mycket skärv, varför de delvis ersattes mer större sten. Vissa partier var låga, plockades om och höjdes till en jämn nivå över mark.

Befintliga asfalterade gångvägar lades om med grus. Planen framför kyrkoentrén omarbetades.

Knäckstensmuren av betong ersattes med en beklädnadsmur av granit i utförande av en kvadermur. Grusytan ersattes med smågatsten och i kanten mot muren planterades en häck som planerades att klippas till en höjd motsvarande kyrkans sockelhöjd. På den gatstensatta ytan placerades gjutjärnsurnor för blomsterplantering samt parksoffor.

En stödmur av fältsten i anslutning till det befintliga bårhuset ersattes av en beklädnadsmur av granit i utförande som kvadermur. Terrängtrapporna norr om kyrkobyggnaden föreslogs bli omlagda men det är oklart om det faktiskt blev genomfört.

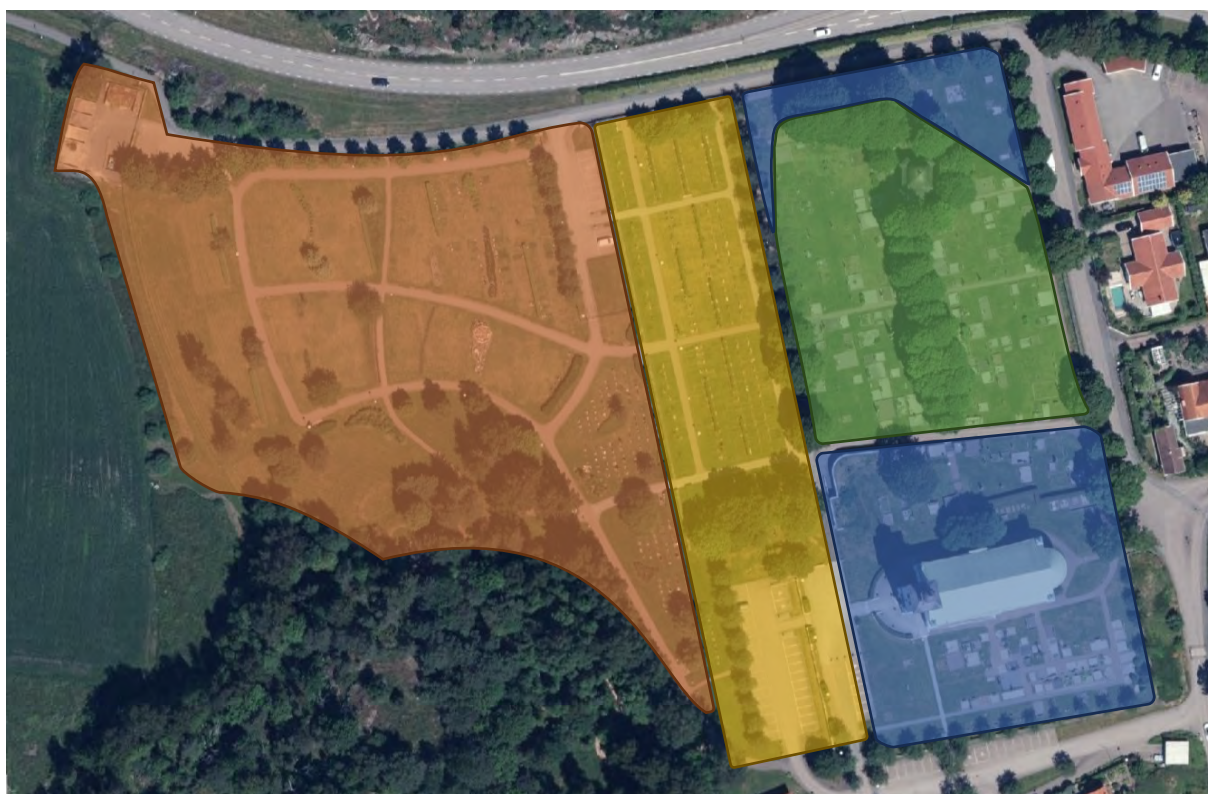
Senare ändringar

Minneslundan har under senare tid gjorts om till askgravlund. En tidigare gravplats med stenram i kvarter 5 har nyligen gjorts om till askgravplats.

Sammanfattande kronologi

Medeltid	Den äldre kyrkobyggnaden uppfördes sannolikt på 1200-talet.
1663	Kyrkan byggdes om och fick ett halvrunt korparti.
1770-tal	Sahlgrenska gravkoret byggdes som en tillbyggnad på den norra sidan av kyrkan.
Tidigt 1800-tal	Gravkoret togs över av släkten Silfverschiöld.
1729	Renovering av kyrkan.
1845	En storm raserade kyrkans torn.
1852	Tomten för den s k Djäknegården söder om kyrkogården köptes in för att kunna utvidga kyrkogården och uppförda en ny kyrka.
1854-64	Den gamla kyrkan revs och en ny kyrkobyggnad uppfördes på den nyförvärvade marken i söder. Sahlgrenska gravkoret bevarades och fick en ny fasad och entré åt söder.
1868-69	Den äldsta delen av kyrkogården delades in i kvarter och gravplatser med koppling till socknens byar och hemman.
1877	Kyrkans tak lades om.
1920-tal	Kvarteren kring kyrkobyggnaden började planeras.

1940-tal	Förslag till utvidgning av kyrkogården åt väster. Genomfördes ej.
1958-60	Kyrkogårdens utvidgades åt väster med gravkvarter i norr och parkering i söder.
1961	Ett bårhus uppfördes i kvarter 4, nordväst om kyrkan.
1970-tal	Församlingshem och pastorsexpedition uppfördes sydväst om kyrkogården.
1990-tal	Skyddsräcke monterades ovan bårummet. Handikappramp ordnades på kyrkans södra långsida. Flera av grusgångarna i de äldsta kvarteren lades igen och besåddes med gräs.
1996	Arkeologisk undersökning inför kyrkogårdens utvidgning åt väster.
1997	Kyrkogården utvidgades åt väster med gravkvarter och minneslund.
2003	Arkeologisk undersökning inför fjärrvärmeåtgärder.
2004	Stenkonserverande åtgärder på två stensarkofager, de så kallade biskopsgravarna (Kvarter 10, grav 1875-1879), samt restaurering av det omgivande gjutjärnsstaketet. Utfördes av Stenkonservering Väst, rapport daterad 2005.
2007	Arkeologisk undersökning norr om kyrkogården. (Stavkyrka m.m.)
2013-17?	Ekonomiytan i nordväst utökades.
2017	Flera av gångvägarna på kyrkogården grusades om.
2018	Bårhuset byggdes till med bl.a. RWC.
2019	Minneslunden gjordes om till askgravlund. En flistäckt gång anlades i skogen intill.
2022	En askgravplats ordnades på en återlämnad gravplats med stenram inom kvarter 5.
2022	En plats för vila och rekreation, med pergola, sittplatser och blomstrande grönska skapades vid kvarter 18-19 inom gravområdet Bergklint.
2023	Orienteringstavla med översiktskarta över kyrkogården sattes upp vid parkeringen.

Kyrkogårdens huvudsakliga utveckling; äldsta delen i grönt, 1850-talets utvidgning i blått, 1958-60 års utvidgning i gult och det sena 1900-talets utvidgning i orange. Baskarta: ©Lantmäteriet.

4 Beskrivning av kyrkomiljöns omgivning

Den tidigare kyrkbyn Tölö räknas idag som en stadsdel i nordöstra Kungsbacka. Till Tölö räknas Varla, Björkris, Hede, Voxlöv och Lundkärr.

Precis sydväst om kyrkogården finns församlingens pastorsexpedition och församlingshem från 1970-talet. En större parkeringsplats finns precis söder om kyrkogården. Bakom församlingshemmet och pastorsexpeditionen reser sig det skogsklädda Tölöberget. Söder om berget finns sjukhus och äldreboende.

Direkt söder och öster om kyrkogården finns flera gamla gårdstomter med blandad bebyggelse, både äldre och yngre villor och småhus. Öster om dessa finns modernare villakvarter med mer enhetligt utformad bebyggelse. Öster om denna bebyggelse finns gammal jordbruksmark där man anlagt golfbana, med en fors slingrande genom området.

Även området norr och nordost om kyrkogården, nära Klockeberget, mot Hede, består av villabebyggelse av olika ålder.

Väster om Tölöberget går den gamla Göteborgsvägen och ytterligare ett stycke västerut passerar järnvägen i nord-sydlig riktning.

5 Beskrivning av Tölö kyrka

Kyrkan är uppförd i gråsten med långhus, västtorn och absidial avslutning i öster. Fasaderna är spritputsade och avfärgade i vitt. Hörn- och portalrisaliter, listverk och omfattningar är slätputsade. Tornet har en tandsnittsfris av trä och är försett med en kopparklädd lanternin. Långhuset har ett sadeltak som är klätt med grönmålad bandtäckt plåt. Latinska kors kröner långhusets fyra hörn. Långhusets fönsteröppningar är rundbågiga och fönstren är målade i brunt. Även kyrkans portar är målade i brunt. Ovanför huvudentrén i väster finns en inskription om att kyrkan är byggd 1856.

Vy från öster, sommaren 2023.

6 Beskrivning av Tölö kyrkogård

Dagens kyrkogård består av i huvudsak fem olika områden med gravkvarter samt en minneslund.

Församlingen har gjort en indelning där de gett de olika gravområdena namn efter blommor:

- **Prästkrage**: Kvarteren kring kyrkobyggnaden.
- **Pion**: Kvarteren kring gravkoret, kyrkogårdens äldsta delar.
- **Akleja**: Raderna direkt väster om de äldsta delarna.
- **Viol**: Kvarter med urngravplatser i Tölöbergets sluttning.
- **Bergklint**: Yngre kvarter i nordväst.
- **Minneslund**: På Tölöbergets nordvästra sida.

Fokus i beskrivningen ligger på områdena Pion, Prästkrage och Akleja. Områdena som tillkommit under senare delen av 1900-talet (Viol, Bergklint och Minneslund/Askgravlund) beskrivs översiktligt.

De olika kvarteren på Tölö kyrkogård. Kyrkogårdens äldsta delar finns i öster. Grundkarta: ©Lantmäteriet.

6.1 Kyrkogårdens entréer och omgärdningar

De olika delarna av kyrkogården har olika typer av omgärdningar. Majoriteten av omgärdningarna består kallmurade naturstensmurar, relativt breda och ganska låga, som följer terrängen. Även bruksmurade beklädnadsmurar, typ polygonmurar, med slät stenavtäckning förekommer. Dessa var ursprungligen tänkta att vara täckta av torv. Norr om den på 1990-talet utvidgade delen består avgränsningen av en blockstensmur uppbyggd av grovt huggna granitblock. Även grindstolparna till den norra parkeringen består av mycket kraftiga granitblock.

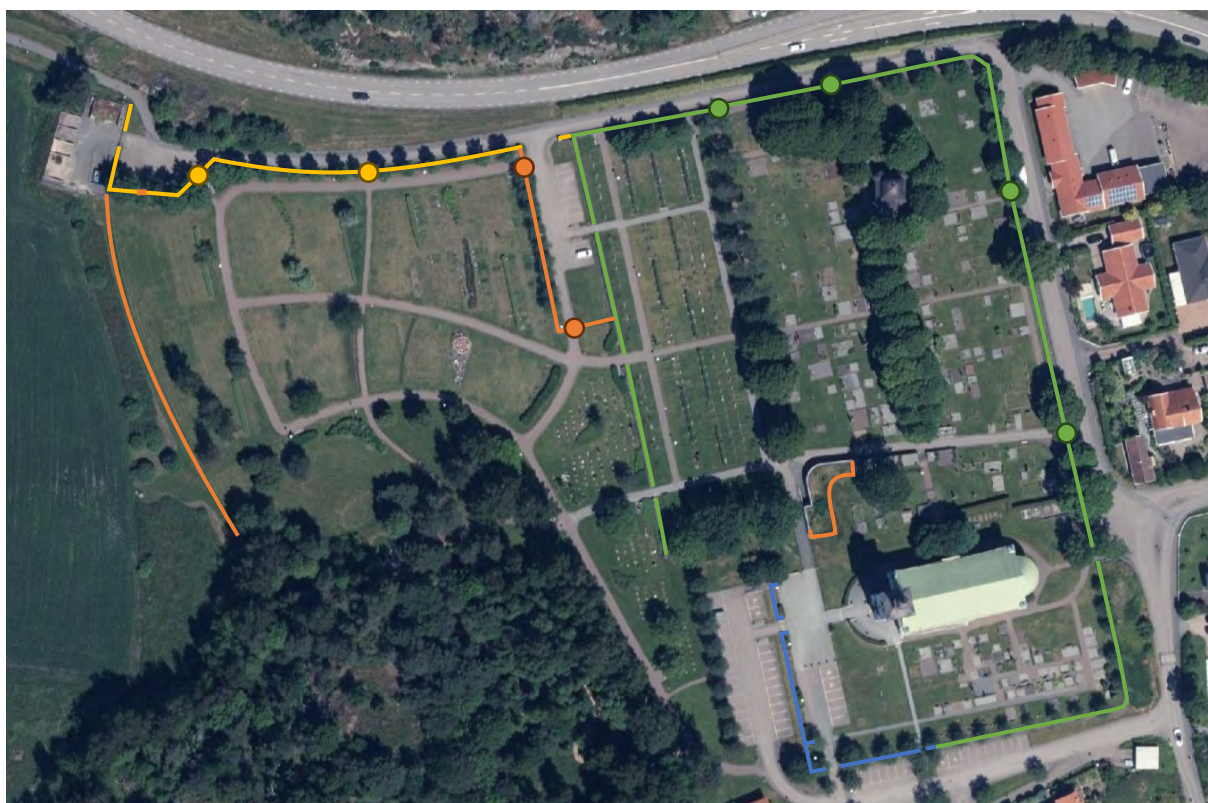
Delar av den äldre kyrkogårdsmuren lades om i samband med 1990-talets utvidgning av kyrkogården. I muren åt öster finns flera järnringar bevarade, som sannolikt använts för att binda hästar.

Kyrkogårdens entréer består till största del av olika typer av smidesgrindar med enkla eller dubbla grindblad. Några av grindarna är äldre och några är nyare men tillverkade i samma stil eller med de äldre som förlaga. I kyrkogårdens sydvästra del förekommer inga grindar i murens öppningar.

Öster om kyrkobyggnaden utgörs entrén av en hög trappa i betong med trappsteg beklädda med fjäråsgnejs. Trappan har handledare av smide, målade i svart.

Mot åkern i väster avgränsas kyrkogården med smidesstaket med stående ribbor, målat i svart. Samma typ av staket förekommer vid den norra parkeringen. Staketet vid parkering är brunt och grindarna blåsvarta. Detta beror sannolikt på olika färgtyper som reagerat olika i solljus. Det är sannolikt att både staket och grindar har varit tänkta att vara svarta.

I kvarter 4, ovanför bårhuset finns ett fallskyddsräcke i smide, tillkommet på 1990-talet. Stödmurar av olika typer och ålder förekommer både inom kvarter 3 och 4. Några av dem är kallmurade med fältsten och några är beklädda med sten som kryss/polygon- eller rubbelmur.

De tre huvudsakliga stenmurstyperna har markerats med olika färger på kartan. Grönt för traditionell kallmur, blått för beklädnadsmur typ polygonmur i granit och gult för mur uppbyggd av stora granitblock. Orange markerar sträckor med smidesräcke. Punkterna markerar var det finns smidesgrindar.

Kallmur kring kvarteren runt kyrkobyggnaden. Exempel från det sydöstra hörnet.

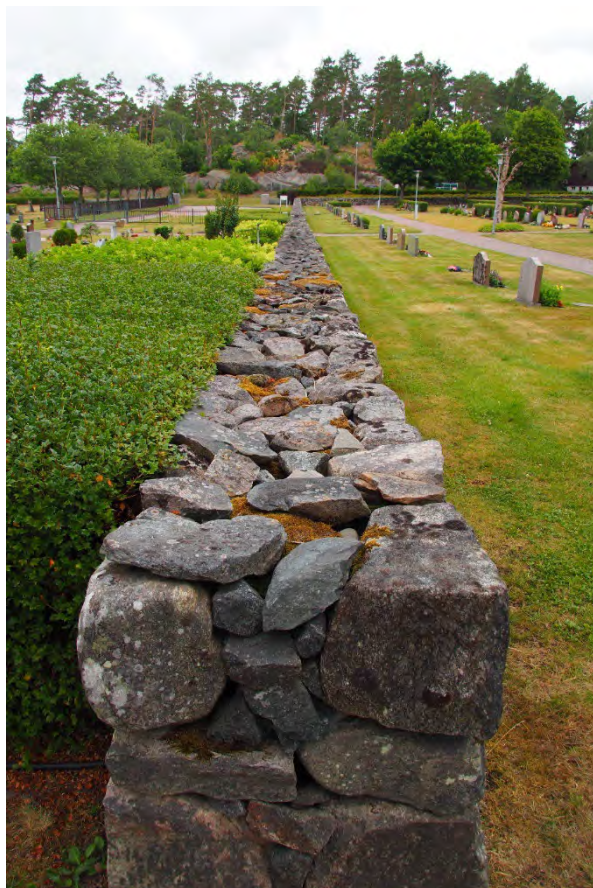
Kallmur öster om kyrkogårdens äldsta kvarter. Här sitter järnringar för att fästa hästar med jämna mellanrum.

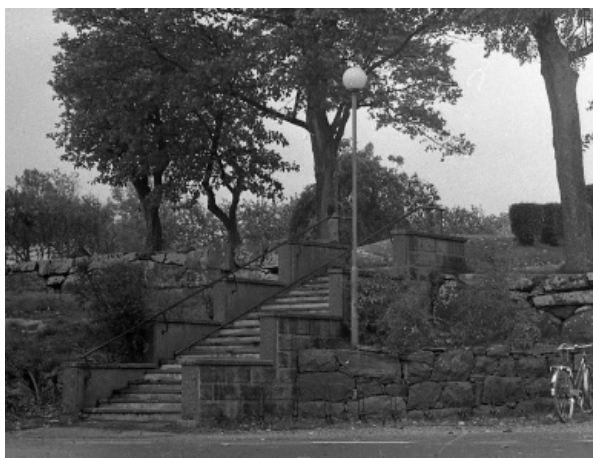
Kallmur norr om kyrkogårdens äldsta kvarter.

Kallmur i nordväst.

*Kallmur i väster som skiljer området
Akleja från Viol och Bergklint.*

Trappa öster om kyrkan. Betongtrappa klädd med fjärsagnejs. Svartvitt foto från 1974. Källa: Digitalt museum/Hallands konstmuseum.

En av kyrkogårdens äldsta pargrindar, placerad i mittaxeln, norr om det Sahlgrenska gravkoret. Den östra (vänstra) grindstolpen är äldre, pikhuggen slät. Den västra (högra) grindstolpen är sentida, grovt huggen.

Den östra pargrinden är också äldre och utformad likt den södra, men har två sentida, grovt huggna grindstolpar med kilmärken. Grindbladen står vanligtvis uppställda.

Äldre enkelgrind i öster, har sannolikt varit ett av två grindblad i en pargrind tidigare. Sentida grindstolpar.

Yngre pargrind i norr, tillverkad med de äldre grindarna som förlaga.

Smidesstaket med körgrind vid parkering i norr. Grinden är utformad med inspiration från de äldre grindarna.

Norr om den på 1990-talet utvidgade delen är det en blockstensmur av granit.

Enkelgrind nära kyrkogårdens nordvästra hörn.

Planerad grindöppning, idag med staket i dess ställe. Nära ekonomiytan i nordväst.

Staket/skyddsräcke ovanför bårhuset i kvarter 4.

Yta belagd med smågatsten samt beklädnadsmurar mellan kyrkans torn i väster och parkeringen.

Ytan i smågatsten begränsas i söder av pollare i granit. Platsen framför västtornet ramas in av en låg mur av kalksten och en välklippt häck.

6.2 Gravområden, kvartersindelning och gravvårdar

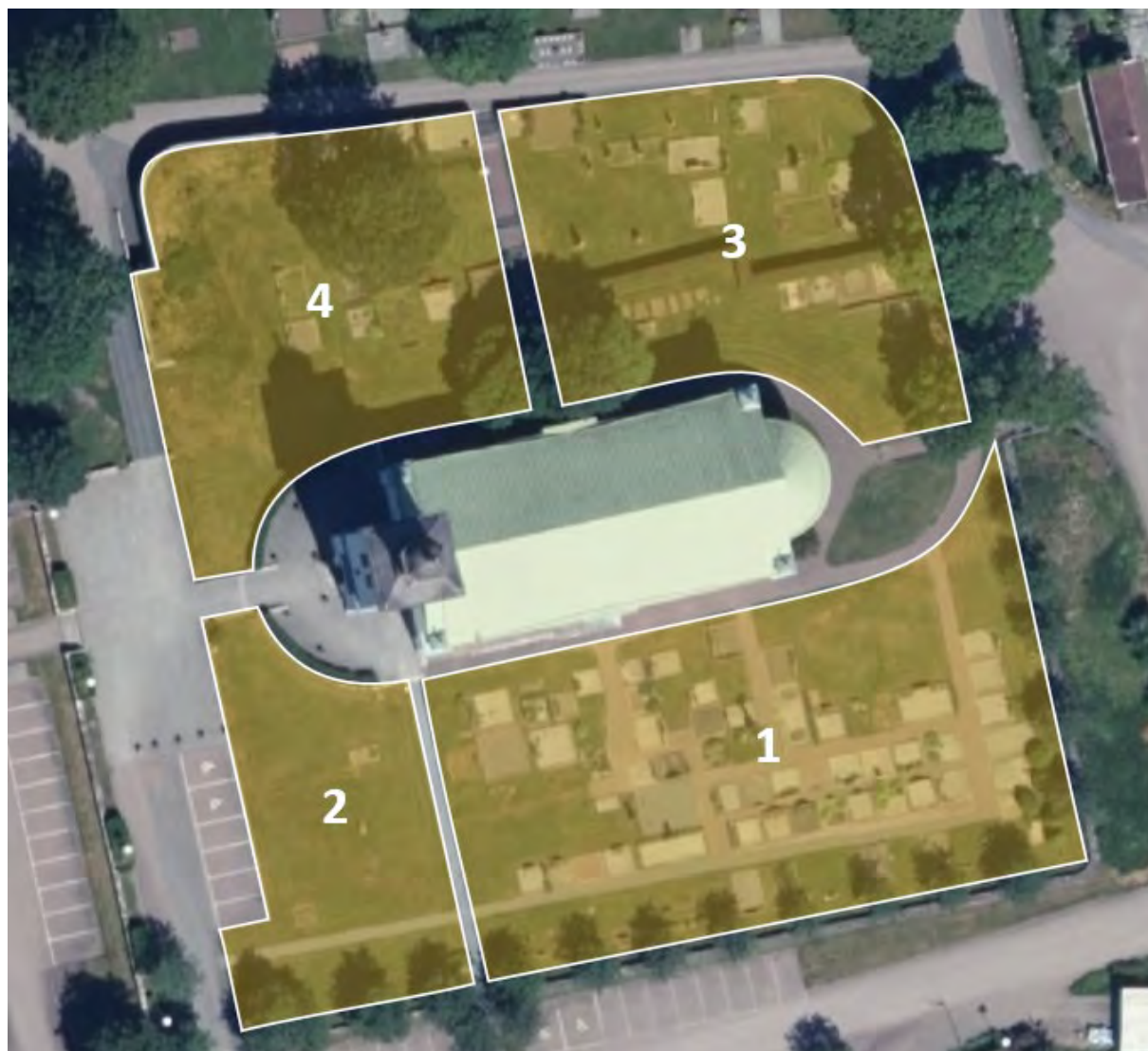
I detta avsnitt beskrivs gravområdena och de ingående kvarteren översiktligt. För den selektiva gravvårdsinventeringen, se bilaga 1. Som grundkarta för illustrationerna har Lantmäteriets flygfoto använts.

Gravområden och kvartersangivelser utgår i huvudsak från församlingens gravkartor. Respektive gravområde består av flera kvarter. Gravplatser numreras löpande, enligt tabellen nedan.

Gravområde	Blad nr på gravkarta	Gravplatsnr
Prästkrage	1-4	1-412
Pion	5-10	701-1179, 1401-1901
Akleja	11-14	2101-2156, 2159-2744
Viol	15-17	3001-3094, 3201-3306, 3401-3445
Bergklint	18-24	3701-3909, 4001-4095, 4201-4315, 4401-4559, 4561-4703

6.2.1 Prästkrage (kvarter 1-4)

Området kallat Prästkrage består av de fyra kvarteren som omger kyrkobyggnaden.

De fyra kvarteren kring kyrkobyggnaden benämns gravområde Prästkrage.

Kvarter 1, sydost om kyrkobyggnaden, har en närmast rektangulär planform och sträcker sig från grinden i söder till grinden öster om kyrkans absid. Kvarteret präglas av ett relativt väl sammanhållet område med stora familjegravplatser med stenram och singelyta. Delar av kvarteret har såtts in med gräs. På några ställen mellan grusgravarna, där det inte går att komma åt med gräsklippare, har man planterat bl a lavendel och dagglåpa. Enstaka gravplatser har buxbom och städsegröna buskar. Någon tydlig indelning i olika byar framgår ej, gravarna har sannolikt tagits i bruk successivt.

Översiktbilder kvarter 1, med ett flertal stenomgärdade grusgravar.

Kvarter 2, sydväst om kyrkobyggnaden, präglas av stora, öppna gräsytor med endast ett fåtal gravar.

Översiktbilder kvarter 2, med endast ett fåtal gravar.

Kvarter 3, nordost om kyrkobyggnaden, avdelas i mitten av en stödmur för att överbygga den relativt branta sluttningen ner mot den äldsta delen av kyrkogården. Den övre delen av kvarter är glest belagd. Här finns endast ett fåtal gravvårdar, bl a för kontraktsprosten Oskar Hyllner. Här finns också ett antal äldre gravhällar placerade i en grässlänt som sluttar ner mot den äldsta delen av kyrkogården. Det är sannolikt att dessa gravvårdar flyttats efter att tidigare ha legat inne i den äldre kyrkan. Den lägre belägna delen av kvarteret har

en äldre karaktär och var ursprungligen avsatt för några av hemmanen i Tölö by. Här finns bl a gravvårdar för de närliggande gårdarna Nordgården och Gårdskulla.

En stödmur löper genom kvarter 3. Den lägre delen av kvarteret är i nivå med den gamla kyrkogården i norr.

Kvarter 4, nordväst om kyrkobyggnaden, är även det relativt glest belagt. Några större familjegravplatser finns i kvarterets mitt samt ovan stödmuren i norr. Mot kvarterets nordvästra hörn finns ett ca 30 meter långt räcke som fallskydd ovan bisättningsrum och kapell som är belägna i en terrassering. Räcket, tillkommet på 1990-talet, är av järn i fyrkantsprofil och målat i svart. Stolparna består av rör, 90 mm i diameter, med rundad topp.

I det nordvästra hörnet av kvarter 4 är bisättningsrum och kapell placerade som i en terrassering.

6.2.2 Pion (kvarter 5-10)

Området kallat Pion består av de sex kvarteren i kyrkogårdens allra äldsta del. Kvarteren delades på 1860-talet in i gravplatser för de olika byarna och gårdarna. "Allmänna varvet" var placerat längst upp i den nordöstra hörnet av kvarter 7. Tidigare har det funnits smala grusgångar även inom kvarteren, men dessa togs bort på 1990-talet då de såddes in med gräs.

Kvarter 5-10 utgör den allra äldsta delen av kyrkogården. Den tidigare kyrkan var belägen precis söder om gravkoret, placerat i det sydvästra hörnet av kvarter 7.

Gravvårdarna i gravområde Pion består till största del av natursten, olika sorters granit och gnejs, och flera av gravplatserna har dessutom stenram och singelyta. Högre stående, låga breda stående liksom liggande gravvårdar förekommer. Enstaka gravvårdar av gjutjärn, utformade som kors, förekommer. Välskötta gravbatter med bl a funkia förekommer generellt. Stora snäckor förekommer på enstaka gravplatser.

Kvarter 5 är det sydöstra kvarteret på den äldsta delen av kyrkogården. Kvarteret omges av grusgångar. Stora ytor är gräsbevuxna. Flera gravvårdar med stenram och singelyta är dock bevarade. Enstaka gravvårdar är fristående. I väster löper en lönnallé i nord-sydlig riktning genom hela gravområdet. Efter gravkoret består allén dock av äldre lindträd istället för lönn. Med några undantag är de flesta gravvårdarna låga och breda. I den södra delen av kvarteret finns en askgravplats, utformad som en äldre gravplats med stenram och två livstenar.

Askgravplatsen i kvarter 5 är en återlämnad traditionell familjegravplats med stenram som ändrats.

Vy över kvarter 5 i riktning upp mot kyrkan i söder.

Kvarter 6 är delvis utlagt på platsen för den tidigare kyrkobyggnaden som revs vid mitten av 1800-talet. Liksom i kvarter 5 är stora ytor gräsbevuxna, men flera gravvårdar med stenram och singelyta finns bevarade.

Översiktsbilder, kvarter 6. På den vänstra bilden syns det Sahlgrenska gravkoret i kvarter 7, omgivet av träd. I bakgrunden syns vaktmästarexpeditionen, en låg byggnad målad i rött.

I **kvarter 7** är det Sahlgrenska gravkoret placerat och kring byggnaden står några högt uppväxta träd. I övrigt är kvarterets utformning och karaktär lik den i kvarter 5 och 6.

Kvarter 8 och 9 har liknande utformning och karaktär som kvarter 5 och 6. Kvarter 9 avgränsas mot gravområde Akleja i väster av en rad oxelträd medan kvarter 8 avgränsas med högt uppväxta lindträd. I den sötar delen av kvarter 9 låg den äldre kyrkobyggnadens västra del.

Översiktsbilder kvarter 8, med Sahlgrenska gravkoret i bakgrunden, och kvarter 9 i riktning mot kyrkan på höjden i söder.

Kvarter 8 med flera stora familjegravplatser.

Snäckor förekommer i flera av kyrkogårdens äldre kvarter.

Kvarter 10, beläget allra längst norr ut på den äldsta delen av kyrkogården. Stora delar av kvarteret skuggas av flera uppväxta lindar. Kvarteret avgränsas i väster mot gravområde Akleja av en trädrad av oxel.

I kvarter 10 finns en äldre gårdspump i gjutjärn, målad i grönt.

I kvarteret finns också kyrkogårdens enda gravplats med bevarat smidesstaket; de så kallade biskopsgravarna över biskop Johan Wingård, dennes son ärkebiskopen Carl Fredrik af Wingård m.fl. Redan vid en inventering på 1830-talet beskrivs denna grav vara placerad "i skuggan af några träd". Gravvårdarna och smidesstaketet genomgick restaurering år 2010.

Gravplatserna i kvarter 10 skuggas av de höga lindarna.

I kvarteret finns kyrkogårdens enda bevarade gjutjärnsstaket. Under en av lindarna finns en brunn med en gammal gårdspump, målad i grönt.

6.2.3 Akleja (kvarter 11-14)

Området kallat Akleja består av fyra kvarter väster om kyrkogårdens äldsta del.

Kvarter 11-14 består av gravplatser i raka rader i nord-sydlig riktning.

Kvarter 11 utgörs av en rad gravar längs en trädrad. Samtliga gravvårdar är vända åt väster.

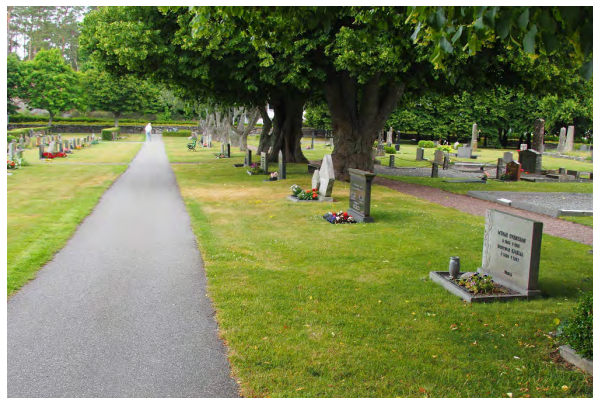
Kvarter 12-14 är likformigt utförda med gravar i raka rader. På vissa sträckor förekommer rygghäckar. Kvarteren omges och avgränsas av gångsystemet, främst bestående av singelgångar.

Gravvårdar i dessa kvarter är i regel låga och breda. Flera gravvårdar är obearbetade naturstenar. Flera gravvårdar är mer personligt utformade med attribut kopplade till den gravsatte och i enstaka fall fotografier av den gravsatte. Attribut vid sidan av inskriptionen är vanligt förekommande och har i flera fall även de en personlig prägel snarare än en kristen symbolik. Det förekommer inskriptioner i skrivstil.

Ett par lite ovanligt utformade gravvårdar är de två halva kvarnstenarna över medlemmar ur slkten Toftered.

Gravområdet avgränsas i norr och väster av en kallmurad naturstensmur. I öster avgränsas området från gravområde Pion av en trädrad av oxel och några äldre lindträd i söder. Mellan kvarter 11 och övriga kvarter inom Akleja löper en asfalterad körväg liksom i söder. Övriga gångar inom kvarteret är singellagda.

Allra längst söderut i kvarter 12 finns rester efter en äldre gravhäll, sannolikt från 1600-talet som förmodligen har flyttats från den gamla kyrkan när den revs vid mitten av 1800-talet. Gravhällen fungerar som bänk. Se bilaga med selektiv gravvårdsinventering.

Kvarter 11 åt söder, respektive norr.

Vy över kvarter 14 i norr samt vy åt söder. Området avgränsas i väster med en kallmurad stenmur.

I söder reser sig en liten bergsknalle. På andra sidan den finns en parkering.

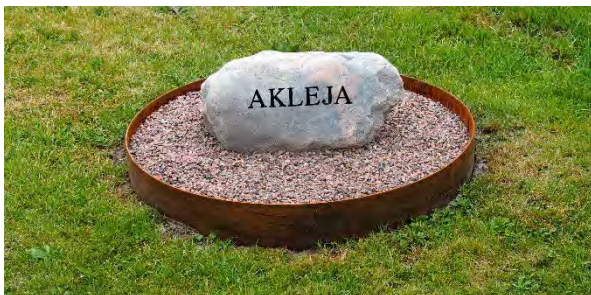
Några av raderna har rygghäckar, andra inte.

Del av äldre gravhäll placerad som bänk invid berget i söder.

Gravvårdar av äldre kvarnsten.

Samtliga gravområden är tydligt utmärkta med respektive namn på en sten inom en ring av cortenstål.

6.2.4 Viol (kvarter 15-17)

Området kallat Viol består av tre kvarter med urngravplatser vid Tölöbergets nordöstra sluttning.

Kvarter 15-16 består av urngravplatser i raka rader. I kvarter 17, beläget vid Tölöbergets norra sluttning, är gravraderna mer svängda.

Kvarter 15 och 16 består av urngravplatser i raka rader, med gravvårdarna vända åt väster. **Kvarter 17** har ännu inte tagits i bruk men på gravkartan är gravplatsraderna här något svängda, mer anpassade efter terrängen.

Gravvårdarna i kvarter 15 är generellt små, både stående och liggande. Majoriteten är liggande och utförda som obearbetade naturstenar. Gravrabatter förekommer generellt.

I kvarter 16 är det ungefär lika delar stående som liggande gravvårdar. Kvarteret har en mer modern utformning. Gravvårdarna har ofta en personlig prägel och flera är försedda med fotografier av den gravsatte. Attribut vid sidan av inskriptionen är vanligt förekommande och har i flera fall även de en personlig prägel snarare än en kristen symbolik. Det förekommer inskriptioner i skrivstil. Gravrabatter förekommer generellt och enstaka gravplatser har också små prydnadsträd eller städsegröna buskar i gravrabatten eller intill gravstenen.

Översikt över gravområde Viol, vy åt söder.

Kvarter 15 med små gravvårdar i raka rader. Gravrabatter förekommer på var och varannan gravplats.

I kvarter 16 är det flera gravplatser som har små prydnadsträd eller städsegröna buskar invid gravvården.

6.2.5 Bergklint (kvarter 18-24)

Området kallat Bergklint består av sju oregelbundet formade kvarter norr om Tölöberget.

Bergklint består av kvarteren 18-24.

I detta område är det endast kvarteren 18-21 som har tagits i bruk och då endast i relativt liten utsträckning. Häckar, buskar och träd har till stor del planterats enligt plan och så som framgår av gravkartan.

Översiktsbild över gravområde Bergklint, vy åt väster.

Kvarter 18-19 är planerade för urngravplatser i svängda rader. En plantering med pergola skiljer kvarter 18 från 19. Kring pergolan finns planteringar där rester av döda träd har placerats för att fungera som insektshotell. Planteringarna har höga kanter av cortenstål. I pergolan står tre parksoffor med gjutjärnsgavlar. Kvarter 18 avgränsas i öster av en häck. Genom kvarter 19 löper som en relativt nyplanterad rygghäck för framtida gravar.

Pergola med parksoffor, omgiven av blomsterrabatter och insektshotell.

I kvarter 18 står ett relativt nyplanterat tulpanträd. Kvarter 19 har nyligen tagits i bruk för gravar.

Kvarter 20-21 är planerade för kistgravplatser i raka rader samt enstaka urngravplatser. Planteringar med rhododendron och idegran skiljer kvarter 20 från 21. Kvarter 20 avgränsas i öster av en trädrad av oxel samt ett smidesstaket mot parkeringen. Rygghäckar förekommer i delar av kvarter 20-21. Den västra delen av kvarter 21 har ännu ej tagits i bruk. En relativt nyanlagd plantering finns i kvarterets södra del.

Kvarter 20 avgränsas i öster av en trädrad och ett smidesstaket.

Kvarter 20 består av gravplatser med rygghäck. Den västra delen av kvarter 21 har ännu ej tagits i bruk för gravar.

Kvarter 22-24 är ännu ej tagna i bruk för gravar. Vegetationen består av stora gräsytor, enskilda träd, buskar och rygghäckar. Kvarteren är planerade för kistgravplatser i raka rader och enskilda rader med urngravplatser.

Kvarter 22-24 har ännu ej tagits i bruk för gravar.

6.2.6 Askgravlund (kvarter 25)

Askgravlunden utgör ett eget kvarter i Tölöbergets norra sluttning. När denna del av kyrkogården planerades var detta kvarter avsett att användas som minneslund, men då efterfrågan på askgravlund ökat har det kommit att användas så istället.

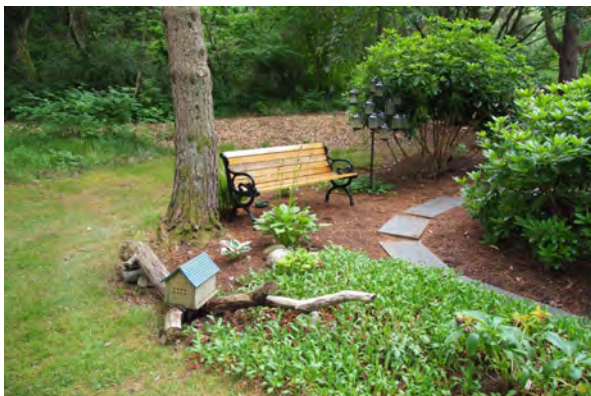

Askgravlunden består av en lummig övre del med minnesplats ovanför en öppen grässlänt. Träden i askgravlunden är bl a hängbjörk, tall och vanlig björk. Här finns en smyckningsplats med stensatt yta samt ett arrangemang med porlande vatten över en större stenbumling.

Det finns några hållar med namn över de som vilar i minneslunden, vilket kan tyckas lite märkligt eftersom minneslund är att betrakta som ett anonymt gravskick. Ett flertal pelare av sten finns för att fästa minnesplaketter på. Minneslunden har således gjorts om till askgravlund.

Vy upp mot askgravlunden i skogsbrynet.

I askgravlunden finns hällar med namn över de som vilar i minneslunden. Pelarna av sten är till för namnplaketter över gravsatta i askgravlunden.

Gemensam smykningsplats med plats för blomstervaser till snittblommor. Här finns också ljushållare, blomsterplanteringar, rhododendron och porlande vatten.

6.3 Planform och gångvägar

Gångvägar på Tölö kyrkogård består till största del av singel (orange heldragen linje). Naturstensbelagda ytor förekommer vid kyrkan och vid askgravlunden (orange markering). Körstråk och parkeringsytor är asfalterade (blå markeringar). Söder om kyrkogården är en gång belagd med betongsten, typ byasten (gul streckad linje). Baskarta: ©Lantmäteriet.

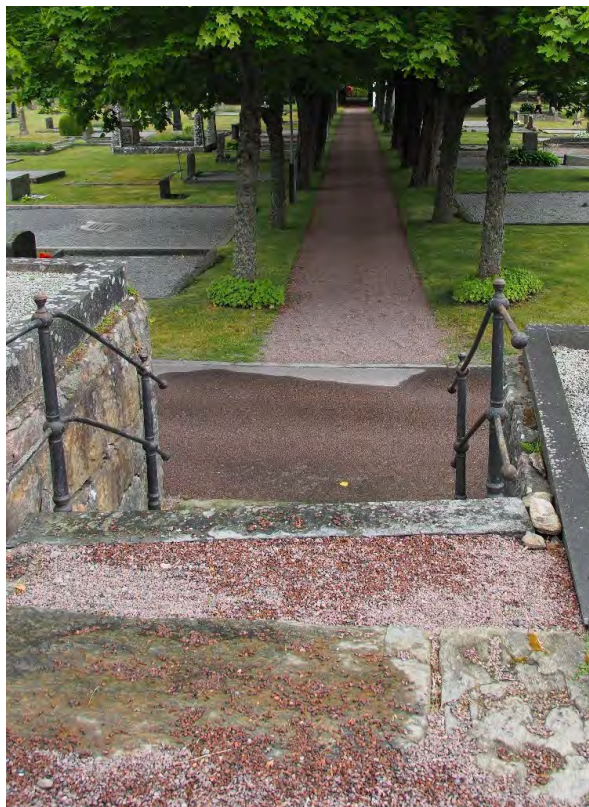
Kvarteren kring kyrkobyggnaden sluttar mer eller mindre och består till största del av grus/singelgångar. För att överbrygga de brantaste sluttningarna finns flera terrängtrappor norr och öster om kyrkobyggnaden. Trappstegen är av naturstenshällar och räckena är av smide, målat i svart.

Ytorna närmast kyrkobyggnaden består av singelgångar. Kring västtornet är marken belagd med smågatsten. Detta gäller även rampen och platsbildningen i anslutning till parkeringen i sydväst samt rampen på den södra sidan av långhuset. Inom kvarter 1, söder om kyrkan, finns delar av ett äldre, rätlinjigt men på samma gång oregelbundet gångsystem av smalare grusgångar bevarat. En av de huvudsakliga gångarna i öst-västlig riktning har kompletterats med terrasseringar för att förhindra erosion och ras av stenramar.

Gången mellan kvarter 1 och 2 är belagd med betongsten, typ byasten.

I kvarter 1 har en av gångarna kompletterats med terrasseringar för att förhindra erosion och ras.

Terrängtrappor norr om kyrkan. Trapporna har olika typer av smidesräcken. Den nedersta trappan har ett räcke med formgjutna stolpar i gjutjärn.

Även öster om kyrkan finns en terrängtrappa med smidesräcke.

Den äldsta delen av kyrkogården består av ett rätlinjigt gångsystem av singelgångar. Singeln består av en hög grad av rödaktig sten. Den på 1990-talet utvidgade delen av kyrkogården har även den ett gångsystem av singelgångar. Det anknyter till den äldre delens rätlinjiga system men svänger sig sedan och bildar ett mer organiskt utformat nät av gångar.

Några stråk och ytor på kyrkogården är asfalterade och fungerar som körvägar till och från bårhus.

Raka, trädkantade singelgångar på den äldsta delen av kyrkogården.

Även den del av kyrkogården som tillkom omkring år 1960 har raka singelgångar.

*Några av kyrkogårdens stråk
är asfalterade körvägar.*

Gångsystemet på 1990-talets utvidgade del av kyrkogården svänger sig mjukt fram men ansluter i väster till de äldre delarnas rätlinjiga system.

6.4 Vegetation

Det generella intrycket är att vegetationen på kyrkogården uppvisar en stor variation.

6.4.1 Träd

En rik variation av träddarter förekommer på kyrkogården. Trädrader längs med kyrkogårdsmurar och staket består bl a av oxel, lönn och prydnadskörsbär. En äldre lind, några äldre lönnar och en ask finns i närheten av kyrkogårdens pargrind åt öster.

Allén genom gravområde Pion består i huvudsak av yngre lönnträd och i norr av några äldre lindar.

På Tölöberget och kring askgravlunden finns blandskog där det förekommer flera olika träddarter såsom björk, ek och tall. I slutningen mellan parkeringen och kvarter 12 finns bl a ask och kastanj.

Trädkrans och allé i gravområde Pion består till stora delar av lönn.

Ett par äldre lindar står vid pargrinden i öster. Kyrkans norra port flankeras av ett par äldre, flerstammade träd, troligtvis någon form av lönn.

Söder om kyrkan består trädkransen av yngre träd av oxel.

Blandade arter, både löv- och barrträd, växer i skogsbrynet vid askgravlunden.

6.4.2 Häckar, buskar m.m.

Förekommande rygghäckar består bl a av liguster, idegran och måbär. I sluttningen mellan område Viol och Askgravlunden växer några större hasselbuskar samt flera rhododendron. Även vid askgravlundens smyckningsplats växer flera rhododendronbuskar. Vid kyrkan absid växer syrén. Små prydnadsträd eller buskar invid gravstenen förekommer främst inom gravområde Viol.

6.4.3 Blomsterplanteringar, gräs och övrigt

Stora ytor av kyrkogården består av gräsmattor som klipps regelbundet. Där det inte går att komma åt med gräsklippare mellan gravplatser med stenramar har planterats in bl a lavendel och dagdkåpa. Detta ger ett prydligt intryck. Större blomsterplanteringar förekommer främst på de yngre, västra delarna av kyrkogården inom gravområde Viol och Bergklint samt vid askgravlunden. Flera av dessa avgränsas av cortenstålskanter.

Prunkande blomsterplantering i gravområde Viol.

6.5 Belysning, bänkar, redskap m.m.

Lyktstolpar av olika ålder och typ förekommer på kyrkogården. Stolparna är i regel galvade i standardutförande. I de delar av kyrkogården som är i bruk är belysningsarmaturerna av modern typ. På den utvidgade delen från 1990-talet är ger belysningsarmaturerna ett någon sjangserat uttryck då flera av dem är rostiga. Längs med gången upp till askgravlunden finns också ett antal låga belysningspollare i granit.

Ett flertal varianter av parksoffor och bänkar finns utplacerade runtom på kyrkogården. Flera av dem är traditionella parksoffor med svartmålade gjutjärnsgavlar. Några av dem har ribbor målade i vitt, några är oljade eller lackade och några är målade i bjärta kulörer. Det förekommer även andra varianter i mer modernt snitt. En variant härrör sannolikt från 1950-talets utvidgning och består av raka brädor av oljad ek på fundament av granit. I skogsbrynet kring en dunge björk står en modern, svängd bänk med smala tvärgående ribbor.

Ett flertal serviceplatser med redskap, vattenkannor och avfallskärl finns utplacerade på kyrkogården. Utformningen är densamma med gatstensbelagda ytor och redskapsställ i rostfritt. Avfallskärlen är svarta och mörkgrå. På den yngre delen av kyrkogården är det förberett för ytterligare serviceplatser men dessa saknar f.n. redskap och kärl.

På bergsknallen söder om kvarter 12 finns en bikupa, utformad som en kyrka.

På kyrkogården förekommande lyktstolpar och pollare.

Några olika varianter av parksoffor med svartmålade gjutjärnsgavlar. Träribborna är målade, lackade eller oljade.

Exempel på bänk med sittbräda i ek och fundament i granit. Sannolik ursprunglig gestaltning för gravområde Akleja och i sådant fall design Axel Forssén.

Modern, svängd parkbänk i skogsbrynet på väg upp mot askgravlunden.

Exempel på platser med avfallstunnor, vatten och redskap.

Serviceplats omgiven av rhododendron vid askgravlunden. T h: Dito i kyrkogårdens nordvästra hörn, ännu ej tagen i bruk.

6.6 Byggnader på kyrkogården

På och intill kyrkogården finns ett antal byggnader. Intill kyrkogården finns församlingshem och pastorsexpedition i sydväst samt vaktmästarexpedition och ekonomibyggnader i nordost. Dessa byggnader beskrivs ej närmre i denna handling. Förutom kyrkobyggnaden finns på kyrkogården ett gravkor från 1700-talet samt ett bårhus från 1960-talet. Dessa beskrivs kort nedan.

6.6.1 Sahlgrenska gravkoret

Gravkoret är en kupolkrönt centralbyggnad i nyklassicistisk stil, uppförd på 1700-talet som en tillbyggnad till den äldre kyrkan. När kyrkan revs kompletterades gravkoret med ett framskjutande entréparti åt söder.

Byggnaden är uppförd i tegel har spritputsade fasader, avfärgade i en vit kulör. De mycket kraftiga, utskjutande hörnpelarna är bandrusticerade och byggnaden har rikt profilerad gesims och detaljer. Sockeln har grov spritputs och är målad i grått.

Taket är klätt med skivtäckning i koppar, senast omlagt år 2010. På sadeltaket ovanför den utskjutande entrédelen sitter ett latinskt kors, även det kopparklätt. Kupolen kröns av en rikt dekorerad urna.

Fönstren till ovanvåningen i tre väderstreck är rundbågiga gjutjärnsfönster, målade i rött, med öppningsbar del upptill. Till källarvåningen finns två små järngallerförsedda gluggar. Porten är en rundbågig panelklädd pardörr.

Interiören har ej dokumenterats i samband med denna inventering men finns beskriven i äldre handlingar. Gravkoret har två våningar där den undre utgörs av ett gravvalv och det över av ett kapellrum. Det senare stod ursprungligen i förbindelse med kyrkorummet i den tidigare kyrkobyggnaden, åtskildes av en trappa och ett smidesgaller. Byggnaden ska enligt uppgifter inrymma ett 20-tal kistor. Mitt i rummet på andra våningen finns en skulptur föreställande "Dödens ängel", sannolikt skulpterad av Johan Tobias Sergels lärlunge Johan Niclas Byström.

Gravkoret ägs av Gåsevadholms fideikommissaktiebolag. För underhåll av det Sahlgrenska gravkoret ansvarar Koberg & Gåsevadholms godsförvaltning.

Det Sahlgrenska gravkoret med sitt kopparklädda tak står omgivet av grönska i kvarter 7.

Ängeln i det Sahlgrenska gravkoret. Foto: Bertil Fries 1990.
Källa: ATA/RAÄ.

Gravkorets fönster är av järn och är upptill öppningsbar.

6.6.2 Bårhus med bisättningsrum och kapell

Byggnaden är uppförd i en sluttning i den nordvästra delen av kvarter 4. Byggnadens stomme är gjuten i betong. Mellanväggar och fasader är byggda i lättbetong och beklädda med fjäråsgnejs. Stenarna är i olika storlekar, kvadratiska och rektangulära, och oregelbundet satta. Stenens yta är relativt grovt bearbetad. Mellan stenarna är bruksfogad. Byggnadens hörn åt nordväst är rundat och bildar ett skärmtak utanför portarna. Effekten förstärks av att markens stensättning följer samma form som taket.

Kapellets tre vertikala fönsteröppningar åt norr är utförda i betongglas med kulörta glas och rikt dekorerade. Övriga fönster är mindre samt utförda som betongglas men utan dekor. Fönster- och portomfattningar i den ursprungliga delen av byggnaden är utförda i lågerhuggen beige kalksten. Fönsterbleck är av kopparplåt.

De tillbyggda delarna av byggnaden i öster och i söder har fasadsten med annan struktur än på den ursprungliga byggnaden. Stenarna har i de tillbyggda delarna ett mindre format, slätare yta, ljusare och tunnare fogar och dörromfattningarna är utförda i ljusgrå granit istället för med kalksten.

Byggnadens dörrar och portar är utförda i lackat eller fernissat trä med sparkplåtar av koppar eller mässing. En dörr i den tillbyggda delen åt söder är målad i svart. Ovanför denna sitter ett modernt skärmtak i glas och stål.

Taket är gräsbevuxet och takfoten är inklädd i grå plåt.

På den västra sidan finns en senare tillkommen mur av granitblock.

Interiören har ej inventerats.

Bårhuset, byggt 1961, ligger i det nordvästra hörnet av kvarter 4. Ovanför entréportarna skjuter det ut som ett skärmtak.

Den på 2000-talet tillbyggda delen med RWC skiljer sig något i uttryck från den ursprungliga byggnaden.

De dekorativa betongglasfönstren är formgivna av Gunnar Larsson, Gustavsberg.

Även åt sydväst har byggnaden byggts till. Här är dörren målad i svart.

7 Kulturhistorisk karaktärisering och värdering

7.1 Kyrkogården som helhet

Tölö har en lång historia som kyrkligt centrum i trakten, vilket inte minst de arkeologiska fynden efter en tidigare stavkyrka visar på. Kyrkogårdens äldsta delar har länge fungerat som församlingens begravningsplats, sannolikt ända sedan medeltiden. Då den medeltida stenkyrkan revs vid mitten av 1800-talet lämnades det på 1700-talet tillbyggda gravkoret kvar på platsen samtidigt som en ny kyrka uppfördes en bit upp på berget söder om den dåvarande kyrkogården. Därmed utvidgades även kyrkogården åt söder.

Kyrkogården har därefter utvidgats ytterligare; en gång under mitten av 1900-talet och en gång strax innan millennieskiftet. Tölö kyrkogård uppvisar genom sina olika utvidgningar tydliga årsringar, var del präglad av sin tid. Begravningstraditionens utveckling och historia berättas på ett pedagogiskt vis. Trots kyrkogårdens långa historia är det framför allt det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets gravskick och traditioner som gör sig tydligast representerade i kyrkogårdens äldsta delar. Endast ett mindre antal gravvårdar och hållar från 1700- och möjligtvis 1600-talet förekommer, varav några sannolikt har flyttats från den medeltida kyrkan.

Den nedre, äldsta delen av kyrkogården bär ännu en tydlig 1800-talskaraktär med rätvinklade kvarter och raka grusgångar. Kvarteren kring kyrkobyggnaden är delvis glest belagda och har i vissa delar sannolikt aldrig tagits i bruk. I delarna bär de dock en tydlig karaktär av sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Väster om kyrkogårdens äldsta delar framträder en tydlig gräns mot 1950-talets utvidgade del. Denna yngre del med rygghäckar och raka rader av lika stora gravplatser och gravvårdar har en annan, mer modern prägel. Här råder ordning och reda i funktionalistisk anda och rygghäckarna bidrar till att skapa vissa rumsligheter.

Den yngsta delen av kyrkogården, tillkommen under sent 1900-tal, har ytterligare en annan prägel som tydligt frångår tidigare ideal såsom 1800-talets gångsystem i rutnät men också 1950-talets raka rader av gravplatser mot rygghäck. Terrängen utgör också en viktig del av gestaltningen. Bårhuset har t ex på ett sinnrikt och diskret sätt passats in i terrängen. Gångsystemet i de yngre delarna av kyrkogården har medvetet fått svängda former som för att bryta mot det enformiga och räta. Detta grepp präglar ofta kyrkogårdar anlagda eller utvidgade vid samma tid. Askgravlund eller minneslund är ett gravskick som hör senare tider till. En gemensam smyckningsplats med blomsterplanteringar, intimare rum för kontemplation och porlande eller rinnande vatten är tidstypiska inslag. Så är även närheten till skogen.

Viktiga och värdefulla element på kyrkogården som helhet är kvartersindelningen, som i de olika delarna av kyrkogården har olika karaktärsdrag, de singellagda gångarna, uppväxta träd och omgivande kyrkogårdsmurar av olika typer. På Tölö kyrkogård är även inslagen av naturlig skog och terräng värdefulla och karaktärsskapande inslag.

Utblick över kyrkogårdens äldsta del, vy från kyrkan i söder.

7.2 Gravanordningar och kvarter

Kvarteren och gravanordningarna på kyrkogården berättar inte bara om historiska form- och stilideal utan även av personer, släkter och yrkeskategorier som förekommit i trakten.

Titlar förekommer framförallt på gravvårdar i kyrkogårdens äldre delar. På Tölö kyrkogård är vanligt förekommande titlar *hemmansägaren/hemmansegaren* och *lantbrukaren/landtbrukaren*. Exempel på några inte lika vanligt förekommande titlar är *provinsialläkaren*, *sjökaptén*, *sjömannen*, *båtsmannen*, *gelbgjutaren*, *banvakten*, *tågmästaren*, *skräddarmästaren*, *riksdagsmannen*, *kyrkoherde*, *forstmästare*, *byggmästaren*, *stenhuggaren*, *folkskolläraren* samt *biskopen*. Kvinnor tituleras på äldre gravvårdar främst som *hustrun*, *hans maka* men också som *änkan/enkan*, *änkefrun*, *döttrarna* eller *dottern*. Kvinnliga yrkestitlar förekommer endast i enstaka fall, bl a som *lärarinnan*. På de yngre delarna av kyrkogården förekommer titlar endast i enstaka fall.

I de äldre kvarteren är de dominerande typerna av gravvårdar från tiden *efter* att den svenska gravvårdsindustrin utvecklades från 1860-tal. En hög andel av gravplatserna har i den äldsta delen av kyrkogården bär en tydlig prägel av det sena 1800-talets gravtraditioner med stora familjegravplatser omgivna av stenram och med krattad singelyta, ofta högresta gravvårdar i bakkant av ramen.

Ett mindre antal äldre gravvårdar finns på kyrkogården, både stående och liggande varianter. T ex finns ett par stående gravvårdar från tidigt 1800-tal, placerade lutade mot kyrkobyggnaden vid den norra porten. De liggande hållarna i kvarter 3 nämndes i föregående avsnitt men även de så kallade biskopsgravarna bör givetvis nämnas som några av kyrkogårdens äldsta gravvårdar.

De allra äldsta kvarteren samt kvarteren runt kyrkobyggnaden karaktäriseras av familjegravplatser med stenram och singelyta. Äldre gravvårdar är som regel större och högre, medan yngre gravvårdar är bredare och lägre. Området Akleja illustrerar ganska väl skiftet från större, högre och mer monumentala gravvårdar till mindre, låga, breda gravvårdar.

Kvartersindelningen i de allra äldsta kvarteren är indelade med ett gångsystem i en slags rutnätsplan. Det enda som inte är helt rakt och ordnat här är egentligen raderna av gravplatser, som inom kvarteren ter sig något oregelbundet placerade i förhållande till varandra. I dessa kvarter går det att se vissa mönster, att olika delar av kvarteren varit avsedda för olika byar och hemman i socknen. Detta fenomen är vanligt förekommande på äldre kyrkogårdar. Kvarter nr 5 var t ex avsett för hemman i byarna Höglända, Fors, Hede och Tölö. Kvarter 6 var avsett för Voxlöv och Alslöv. Alslöv hade även platser i kvarter 7 invid gravplatserna avsedda för Skårby. Kolla och Varla hade sina gravplatser i kvarter 8. I kvarter 9 fanns gravplatser till Arendal, Blixered och Gröninge medan kvarter 10 var avsett för några av bygdens större gårdar såsom Björkeris, Gåsevadholm och Hagen och ytterligare några Skårbygårdar.

Utvecklingen i gravvårdsidealet yttrar sig i de yngre kvarteren, med låga, breda gravvårdar med endast en mindre gravrätt precis framför stenen. I vissa delar förekommer rygghäckar. I dessa kvarter förekommer ej några större gravplatser med singelyta, så som är vanligt i de äldsta kvarteren. Gångarna är i de yngsta kvarteren svängda och tillsammans med rygghäckar och buskar skapas rumsligheter och variation. Gravstenskonstens utveckling från tidigt 1900-tal och framåt speglas i kyrkogårdens norra del där de äldsta delarna övergår till 1950-tal och sedan 1990-tal; Hur de klassicistiska idealen successivt ger vika för enklare, funktionalistiskt formspråk och senare mer oregelbundna former och naturstenar.

8 Bevarandeprogram

I Kulturmiljölagens portalparagraf fastslås att ansvaret för kulturmiljön delas av alla. Det gäller även för begravningsplatser/kyrkogårdar.

En begravningsplats eller kyrkogård är kulturhistoriskt värdefull som helhet och det är därför viktigt att bevara dess karaktär. Kyrkogårdsmiljön är föränderlig på flera olika sätt och det är viktigt att ha rätt förhållningssätt och att vara medveten om att även små förändringar under längre tid kan riskera att påverka de kulturhistoriska värdena. Därför förespråkas varsam skötsel, aktiv vård och löpande underhåll.

Nedan formulerade förhållningssätt syftar till att på olika sätt förstärka kyrkogårdens karaktär och tillvarata de övergripande kulturhistoriska värdena. Fokus ligger på gravplatser med gravanordningar av stort bevarandevärde samt den medvetet gestaltade vegetationen i form av exempelvis trädrader och häckar. Andra viktiga karaktärsskapande element som ska bevaras är murar, grindar, smidesstaket men också gravplats- och kvartersindelningen med stenramar och gångar. Alla dessa element skänker struktur och dimension åt kyrkogårdens arkitektoniska ordnande.

Större åtgärder är i regel tillståndspliktiga. Vid osäkerhet om en åtgärd är tillståndspliktig eller ej bör samråd hållas med Länsstyrelsen. Större åtgärder kan till exempel vara omläggning av gångar och kvarter. Det kan också vara ersättande av växtmaterial såsom, häckar, träd osv. Länsstyrelsen i Halland är beslutande myndighet för alla förändringar på kyrkogården i Tölö.

8.1 Generella riktlinjer för kyrkogården som helhet

Följande delar av kyrkogården har bedömts som väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt. I förvaltningen och vid eventuella ändringar av kyrkogården som helhet skall särskild hänsyn tas till följande punkter:

- Kyrkogårdens nuvarande planform och gångsystem bör inte väsentligt ändras. Grusgångar bör kontinuerligt kompletteras samt vältas regelbundet för att stärka tillgängligheten. Grusgångar bör generellt ej ersättas med gräs.
- Eventuell utvidgning bör göras på ett sätt så att den blir lätt avläsbar i framtiden. Eventuella nya gångsystem bör ansluta till kyrkogårdens tidigare gångsystem.
- Kyrkogårdsmurar har miljöskapande värde och skall bevaras och underhållas. Befintliga murar får inte borttagas och deras nuvarande sträckning får inte väsentligt ändras. Murarna bör avsynas regelbundet beträffande eventuella skador.
- Kyrkogårdens olika trappor visar genom materialval och uppbyggnad på kyrkogårdens olika utvidgningar. Trapporna har ett kulturhistoriskt värde och bör bevaras och underhållas.
- Entréer med grindar och grindstolpar i anslutning till kyrkogården har stort miljöskapande värde och skall bevaras och underhållas. Vid renovering och underhåll skall material anpassas till de befintliga. Rostskydd och smörjning bör ske regelbundet.
- Kyrkogårdens träd och övrigt växtmaterial skall skötas och underhållas. Skadat växtmaterial skall så långt som möjligt bytas ut mot ursprunglig eller liknande arter. Det bör finnas en plan för kontinuerlig komplettering av kyrkogårdens trädbestånd. Vid eventuell förändring av trädbeståndet krävs tillstånd av Länsstyrelsen.
- Serviceplatser med vattenposter, redskapsställ och sopkärl samt bänkar, informationstavlor och belysning skall vid förändring anpassas till kyrkogårdens karaktär. Beträffande materialval, storlek och utformning skall dessa vara neutrala och anpassas till miljön och till de på kyrkogården befintliga material. Samråd med Länsstyrelsen skall ske vid ändring eller komplettering av belysning på kyrkogården.

8.2 Generella riktlinjer för kvarter och gravvårdar

Följande delar av de enskilda kvarteren och dess gravvårdar har bedömts som väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt. I förvaltningen och vid eventuella ändringar av de enskilda kvarteren och deras gravvårdar skall särskild hänsyn tas till följande punkter:

- Vid vård och underhåll av samtliga gravvårdar skall material och teknik anpassas till gravvårdens befintliga utformning, material och skick.
- Omgärdande stenramar eller lämningar/synliga spår av omgärdande stenramar inom gravvårdar bör så långt som möjligt bevaras på befintlig plats. Om ett borttagande av stenram blir aktuellt bör ett övervägande göras mellan kvarterets ursprungliga utseende samt kvarterets helhet och gravrättsinnehavarens möjlighet att vårda gravvården.
- Samtliga gravvårdar och staket av järn ska bevaras och underhållas.
- Detaljer i form av stenklot etc. får inte borttagas från befintlig plats.
- Kring gravvårdar med höga kulturhistoriska värden är det särskilt viktigt att även vårda och bevara ytmaterial, omgärdning och vegetation.
- Gravvårdar med inskriptioner med gårdsnamn och titlar, vilka ofta har ett lokalhistoriskt värde, bör inte tas bort från sina respektive platser.
- I de fall det blir aktuellt med planteringslådor inom äldre befintliga stenramar med plantering avskild med en tunnare stenram, bör denna inte tas bort. Då den tunna ramen placerats inom stenramen vid ett senare tillfälle än gravvårdens anläggande eller om ramen inte utgörs av samma material och utformning som gravstenen med omgärdande stenram kan ramen tas bort om så önskas.
- Gravvårdar i kategori 1 får inte avlägsnas från befintlig plats eller ändras utan samråd med Länsstyrelsen. Får ej återupplåtas.
- Gravvårdar i kategori 2 får inte avlägsnas från befintlig plats, väsentligt ändras, återupplåtas eller väsentligt ändras vad gäller omgärdning, utformning, dekor och inskription.
- Gravvårdar i kategori 3 bör inte flyttas från befintlig plats och bör inte väsentligt ändras vad gäller utformning, dekor och omgärdning. Ny inskription kan och bör i sådant fall utföras på ett tidstypiskt sätt. Gravvårdar bör anpassas efter närliggande befintliga gravvårdar och kvarterets karaktär vad gäller placering, storlek och materialval.
- Verka för att bevara variationen av äldre gravvårdar från olika tidsepoker, av olika typer, material, bearbetning, storlek och dekor. Även de mer anspråkslösa gravvårdarna är viktiga för helheten och läsbarheten samt bidrar till kyrkogårdens karaktär. En kyrkogård med enbart de monumentala äldre gravvårdarna bevarade riskeras att misstolkas.
- För att bevara karaktären i kyrkogårdens kvarter bör permanent nedläggning av stående gravvårdar undvikas inom kyrkogården. Detta då stående stenar är ett viktigt karaktärsdrag i flera av kvarteren.
- Vid omarbetningen av en gravvård bör man ta särskild hänsyn till gravvårdens utformning vad gäller omgärdning, detaljer och dekor. Stenens inskription bör om möjligt bevaras t.ex. genom att stenen vänds eller att inskriptionen täcks med en metallplatta med ny inskription.
- Nya gravvårdar ska placeras i riktning enligt samma princip som gäller i respektive kvarter. Nya gravvårdar i äldre kvarter bör även stilmässigt, i möjligaste mån, anpassas efter kvarterets befintliga karaktär.

8.3 Kategorisering av gravvårdar

Kyrkogårdens gravvårdar speglar genom utformning och inskription olika formvariationer och stilideal men även kyrkogårdens historiska utveckling och bygdens historia. För att i en framtida förvaltning kunna bevara dessa egenskaper och möjliggöra för kyrkogårdens utveckling bl.a. genom nya gravvårdar är det av vikt att man följer den klassificering av gravvårdar som gjorts vid den kulturhistoriska inventeringen.

I tabellen nedan presenteras antal gravplatser med utvalda gravvårdar samt statistik över hur många som har kategoriserats i respektive klass. Gravkartor som visar klassificerade gravvårdar presenteras i bilaga 1 tillsammans med riktlinjer för respektive kvarter och dess gravvårdar samt bilder och text om samtliga utvalda gravvårdar.

Kategori	Antal	Färg på gravkarta
1	25 st	
2	49 st	
3	21 st	

8.4 Särskilda riktlinjer för respektive kvarter och deras gravvårdar

Prästkrage (kvarter 1-4)

Kvarteren runt kyrkobyggnaden kännetecknas av ett stort antal höga gravvårdar i synnerhet tidigt 1900-tal. Många gravplatser omgärdas av stenram och har singellagd yta. Ett mindre antal gravvårdar är från 1800-talet. Majoriteten är från tidigt 1900-tal, tillverkade i olika sorters granit samt diabas. Enstaka yngre gravvårdar från senare delen av 1900-talet har infogats bland de äldre.

Unika inslag: I kvarter 3 finns ett antal i gräset liggande gravhällar, sannolikt flyttade från den medeltida kyrkan.

Utöver de generella riktlinjerna rekommenderas följande:

- Samtliga äldre gravhällar skall bevaras. Det bör utredas hur miljön för de i gräset liggande hällarna kan förbättras. Förslagsvis skulle de t ex kunna placeras på en dränerad grusbädd och också omges av en rand av grus eller singel, för att hålla gräset på behörigt avstånd.
- Gravvårdar äldre än 1950 bör ej borttagas.
- Stenramar och singellagda ytor skall bevaras.
- Gravvårdar av kalksten som uppvisar vittrad yta bör ses över av stenkonservator.

Pion (kvarter 6-10)

De allra äldsta kvarteren kännetecknas av ett stort antal höga gravvårdar från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Många gravplatser omgärdas av stenram och har singellagd yta. Gravvårdarna är tillverkade i olika sorters granit samt diabas.

Unika inslag: Förekommande gjutjärnskors och järnstaket samt gravkoret från sent 1700-tal.

Utöver de generella riktlinjerna rekommenderas följande:

- Samtliga äldre gravhällar skall bevaras.
- Samtliga gjutjärnskors skall bevaras.
- Järnstaket skall bevaras.
- Gravvårdar äldre än 1950 bör ej borttagas.

- Stenramar och singellagda ytor skall bevaras.
- Vid behov av förnygring av trädrader och alléer bör lind övervägas.

Akleja (kvarter 11-14)

Kvarteren präglas av de mer funktionalistiska kyrkogårdsideal som rådde vid mitten av 1900-talet, med gravvårdar i raka rader och rygghäckar. Kvarteren togs i bruk kort efter utförd utvidgning. Många av gravvårdarna är försedda med små steninramade gravrätter.

Utöver de generella riktlinjerna rekommenderas följande:

- Gravvårdar bör i första hand utföras stående. Liggande gravvård kan placeras framför befintlig stående.
- Stenramar kring gravrätter bör bevaras.
- Häckar bör bevaras och vid behov kompletteras.

Viol (kvarter 15-17)

Kvarteren präglas av det sena 1900-talets ideal med små gravplatser i gräsmatta. Både stående och liggande gravvårdar förekommer till ungefär lika stora delar.

Utöver de generella riktlinjerna rekommenderas följande:

- Förekommande häckar bör bevaras och vid behov kompletteras.

Bergklint (kvarter 18-24)

Kvarteren präglas av det sena 1900-talets ideal med små gravplatser i gräsmatta. Både stående och liggande gravvårdar förekommer till ungefär lika stora delar.

Utöver de generella riktlinjerna rekommenderas följande:

- Förekommande häckar bör bevaras och vid behov kompletteras. Nya häckar, träd och blomsterplanteringar bör planteras i god tid till dess att ytterligare kvarter tas i bruk för att inte ge ett alltför kalt och glest intryck.

Askgravlund (kvarter 25)

Askgravlund, tidigare minneslund, präglas av det sena 1900-talet och tidiga 2000-talets ideal och mer anonyma gravskick. Omsorg har lagts vid den gemensamma smyckningsplatsens gestaltning.

Utöver de generella riktlinjerna rekommenderas följande:

- För att inte ge ett alltför splittrat intryck rekommenderas att samma typ av pelare och plaketter som de befintliga används vid behov av utökning.

9 Källor

9.1 Tryckta källor

Litteratur

Bengtsson, Rune & Bucht, Eivor (red.), *Kyrkogårdens gröna kulturarv*, MOVIUM-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, Sveriges lantbruksuniv., Alnarp, 1992

Begrepp i begravningsverksamheten, Stad och Land nr 186, Movium, SLU, 2014

Gravvårdar: allmänna råd för bevarande och återanvändning, Centrala gravvårdskommittén, Stockholm, 1998

Hallands landsbeskrifning 1729 Fjäre fögderi, [Hallands museifören.], [Halmstad], 1990

Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar, Centrala gravvårdskommittén, Stockholm, 2007

Kyrkogårdens form och miljö: planering och vård av begravningsplatser och deras byggnader, 1. uppl., Allmänna förl., Stockholm, 1991

Rosenberg, Carl Martin, *Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige Bd 2 L-Ö*, A. V. Carlson, Stockholm, 1883: <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-8075204>

Stavkyrka, gravar och skeppssättning, UV Väst rapport 2007:11, Tore Artelius och Petra Nordin med bidrag av Christina Rosén

Wahlberg, Mats (red.), *Svenskt ortnamnslexikon*, Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI), Uppsala, 2003

Lagstiftning

Begravningslag (1990:1144)

Kulturmiljöförordning (1988:1188)

Kulturmiljölagen (1988:950)

Miljöbalk (1998:808)

Plan- och bygglagen (2010:900)

9.2 Otryckta källor och arkiv

Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet, beställt kopior ur arkivet

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet

Digitalt museum, digitalt bildarkiv

Krigsarkivets kartor, Riksarkivet, digitalt tillgängligt material

Kringla, Riksantikvarieämbetet, digitalt bildarkiv

Landsarkivet i Lund:

Tölö kyrkoarkiv

- O Ia: 1	Handlingar angående kyrkan	1851-1953, 1961, 1979-1981	
- O Ib: 1	Handlingar rörande kyrkogården	1841-1964	
- O II: 1	Handlingar angående kyrkliga fastigheter och kyrklig jord		1745-1848

- O VIb: 1-14 Kartor och ritningar

Tölö-Älvsåker kyrkliga samfällighets arkiv

Lantmäteriets historiska kartor

Tölö kyrkogård – Gravvårdsinventering, Förslag till bevarandeplan. Tölö Hembyggsille, 2008